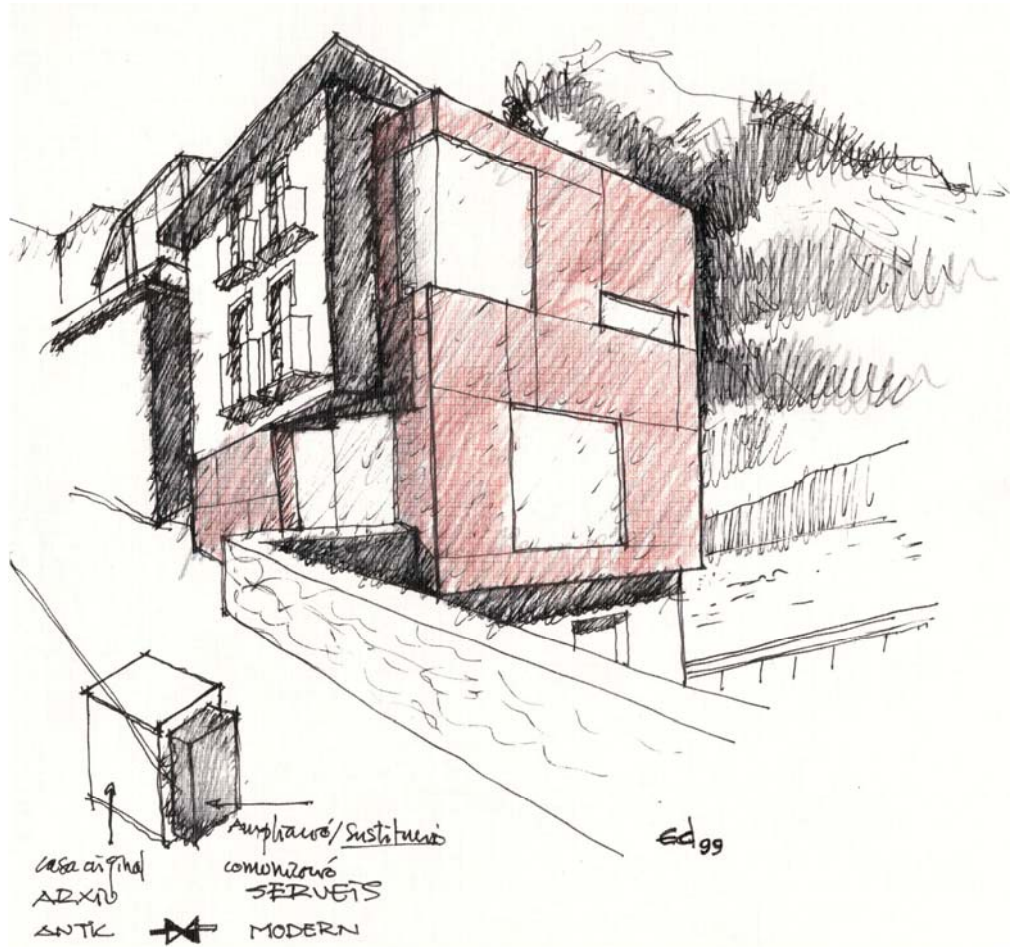

arquitectura andorrana

darrer segle i mig

1870 - 2020

Som expressions del paisatge d'on creixem.
Geografia, clima i psicologia van irremediablement units.

Marta.D.Riezu

La humanitat està íntimament lligada a l'habitar (Heidegger, 2015). L'home és, en essència, un ésser que habita, i habita bastint espais, primer interiors, com en la **Balma de la Margineda** (8000 a.c.), i després exteriors, com en les actuals torres d'en **Clot d'Emprivat** (Sloterdijk, 2020, 192). Podem conèixer l'evolució d'una societat per com ha configurat l'espai en el qual habita. L'entorn transformat per l'home és un document on es reflecteix el passat, el present i, fins i tot, s'albira el futur. En el darrer segle i mig Andorra ha passat de la concisa producció bastida pausadament durant centennis a un frenesí expansiu sense ordre ni concert que ha abraçat tot el país. Casa nostra és, bàsicament, un producte del segle XX. Cap estament va tenir ni la força ni les ganes d'imposar un relat, simplement es va deixar fer i el resultat és l'espai urbanitzat actual del qual podem distingir etapes, influències, autors, carències i, també, exemples remarcables (Casabella, 2003, 82-89).

Fig.1. Balma de la Margineda. Font: Andorra Difusió.

Fig.2. Maqueta Terrasses d'Emprivat. Font: Diari d'Andorra.

L'arquitectura tradicional andorrana comença a mudar d'imatge a partir de mitjans del segle XIX quan adapta models forans impulsats per la reconversió econòmica i la influència de l'emigració (Lacuesta, 2005a, 35). Lentament, els pobles canviaven d'aspecte, del rural a l'urbà. Però res comparable al boom edilici que s'enceta als anys trenta del segle passat i que es dispara dues dècades després en un creixement descontrolat que arriba a tots els racons del país. L'expansiva demanda constructora serà dirigida bàsicament per tècnics catalans (Dilmé, 2017-2022) fins al darrer terç del segle XX quan els llicenciats andorrans passen a ser majoria. Es tractava d'arquitectes formats en gran part a Catalunya sota els paràmetres d'un avantguardisme pragmàtic conegut com a "**Escola de Barcelona**" (Bohigas, 1969, 24-30) que en mig d'una urbanització anodina deixa obres interessants amb reflexos dels corrents internacionals.

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

Fig.3. Alguns dels edificis interessants de la segona part del segle XX. De dalt a baix i d'esquerra a dreta, dos edificis d'habitatges a Andorra la Vella, un a Sant Julià de Lòria i el darrer a Escaldes-Engordany: 1. **Vicenç Ignasi Frau Gascó** (1970); 2. **Armand Mas Tulla** (1971); 3. **Enrique Delso Calavia** (1959); 4. Desconegut. Fotografies: E.Dilmé, 2012 i 2020.

De la base classicista inicial que cristal·litza en la variant local coneguda com a **Arquitectura del Granit** es vira cap a l'**Estil Internacional** sobre un fons d'urgències edilícies que satura les valls sense miraments estètics i que engoleix l'arquitectura vernacular fins a quasi l'extinció. Entremig se succeeixen ressos modernistes, racionalistes, organicistes... i, amb la postmodernitat, ecos neoclassicistes, brutalistes, deconstructivistes... mentre es van cobrint les necessitats d'una població en continu creixement (Dilmé, Orteu, 2012). En menys d'un segle s'havia passat de la centenària continuïtat de l'arquitectura arrelada al lloc a la inspirada en les fluctuants tendències de cada moment. Del *genius loci* al *Zeitgeist*. Del valor d'ús al valor de canvi. De la casa universal base de l'estructura econòmica, social i cultural d'un veïnat uniforme al conglomerat d'allotjaments per una disparitat de nouvinguts. Tot plegat sobre la base d'un canvi tecnològic que passa de les estructures comprimides a les traccionades. Dels murs de càrrega i els solers de fusta a les estructures de formigó i tancaments al gust del consumidor, de vidre si es volia modernitat o de pedra si se cercava la tradició. I cap a finals de segle, en plena era digital, es multipliquen les referències i els materials i s'accelera la producció.

Fig.4. Primer croquis de la casa Torrallardona amb la rotulació del dossier de **Puig i Cadafalch** cap al 1940. Font: Arxiu Nacional de Catalunya. Fotografia: E.Dilmé, 2017 amb tres mòduls iguals que formaven l'obra. Ara només en resta un.

El nou mil·lenni ja ha viscut una bombolla immobiliària, una crisi econòmica mundial i l'actual embranzida constructora que, aquest cop, és alhora densa, amb edificis d'alçada, com extensa, multiplicant, sense cap visió global, les urbanitzacions per arreu que encara es basen en el que s'ha dit "ideologia clorofil·la" (Gavira, 1969, 59-61). Tornen a aparèixer arquitectes forans, primer estrelles internacionals, com a reclam turístic o inversor, seguit dels atrets per l'obertura econòmica (amb col·laboracions més o menys reals amb arquitectes locals) mentre s'accentua l'escassetat d'habitatge assequible i l'apressant emergència climàtica impulsa estratègies de mitigació i d'adaptació (Sennett, 2019, 386). A casa nostra s'aposta per la rehabilitació energètica i la introducció de materials més amables amb el medi, amb la fusta al capdavant, mentre l'impacte de la Covid-19 obliga a millorar la relació dels habitatges amb l'exterior. Tot plegat es constreny a cercar el que s'anomena "estil antropocènic" (Rahm, 2021, 93-106) que tot just treu el nas a inici de la segona dècada del segle XXI.

Fig.5. Promocions de la Quirola a Ordino (en construcció) de Jean Nouvel amb Ribas & Ribas arquitectos i Jordi Sala Arquitectura i "Escala" de Rafael de La-Hoz i Ricard de Deus a Engolasters. Font: Natàlia Bosch, La Vanguardia (19.02.2021) i Idealista.com.

- EL DECLIVI DEL MÓN RURAL I DE L'ARQUITECTURA TRADICIONAL.

Des de temps premedievals el marcat relleu, l'escassetat de terres cultivables -no més del 4% en el cas d'Andorra- i les difícils condicions climàtiques obligaren a la gent del Pirineu a agrupar-se en petits llogarets relativament propers. Rara vegada es formaven masos aïllats, donat que el suport entre veïns era necessari per sobreviure en aquestes muntanyes (Sanllehy, Brigué, Mikes, 2011, 35). Els nuclis se situaven en els fons de les valls o en vessants laterals per sota dels 1.600 m d'altitud aprofitant els camins i les zones assolellades resguardades del vent i les allaus (Mas, 1989, 13).

La casa era el fonament de la cultura pirinenca i, darrera d'ella, la comunitat, en un sistema jerarquitzat. Representava a la vegada l'habitatge, la família, l'explotació agro-ramadera i el patrimoni material, immaterial i simbòlic. El nom de la casa definia a tots els seus estadants, passants, presents i futurs formessin o no part de la família troncal. Tot el que era, posseïa o significava la casa passava a l'hereu o pubilla que era la clau d'entrada als desitjats bens comunals -terres, pastures, boscos, fonts i els seus serveis: molins, forns...- en una estratègia productiva i reproductiva que cercava la permanència de la casa en aquelles condicions extremes (Roigé, Estrada, Beltran, 2011,35). L'activitat agro-pastoral era la base econòmica, social i cultural de les valls pirinenques. El treball agrari permetia la subsistència de la família, però on es podia treure beneficis per mantenir, i fins i tot, augmentar el patrimoni era en la ramaderia (De la Parte, 2000, 22). Per això calia tenir accés a les terres comunals que a Andorra representaven més del 90% del territori, de les quals el 40% eren de pastures.

Fig.6. Casa Ribot a Escaldes-Engordany i borda Ribot a Engolasters (Escaldes-Engordany). Fotografies: E.Dilmé, 2018 i 2006.

El patrimoni immoble de la casa es componia de l'edifici pairal i, segons la riquesa, de diversos coberts propers per la quadra i el paller. Les famílies més benestants també disposaven de colomer, molí i capella i, a les terres de pastures, de bordes i cabanes. Eren construccions que aixecaven els mateixos vilatans amb materials del lloc: pedra, fusta i terra. La peça principal era la casa pairal que, segons l'estatus de la família, era de major o menor dimensió. En general tenia una amplada entre 9 i 11 metres, una profunditat que rondava els 12 metres i una alçada de l'ordre de 8 a 9 metres. Solien ser construccions de dues crugies i tres plantes que podia arribar a albergar el llenyer, la cort i el rebost en planta baixa; la cuina,

la sala principal i els dormitoris principals en planta primera, per acomodar la resta de dormitoris i una gran estança en el darrer nivell (Mas, 1998, 17).

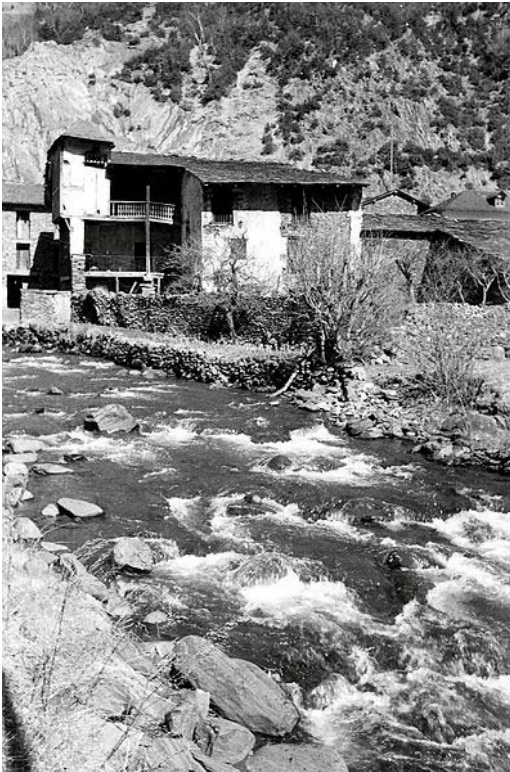

Fig.7. Cal Pal de La Cortinada (Ordino)., Werner Lengemann, 1955-1960. Arxiu Nacional d'Andorra i cal Batlle rehabilitat per en Jordi Vidal l'any 2014 Fotografia del mateix autor.

Aquest sistema centenari d'organització social es va veure transformat els darrers setanta anys tan radicalment que ha quedat quasi com un record. De fet, en cap altre lloc del Pirineu s'ha donat tan profunda i ràpida mutació com en el nostre país. El creixement econòmic que va viure el continent a partir de mitjans del segle passat combinat amb la condició d'Estat sobirà va fer d'Andorra un destí comercial i turístic de primer ordre així com una plaça financera notable (Lluelles, 1991). La població es multiplica per dotze abans d'acabar el mil·lenni seguint un ritme de creixement anual acumulatiu superior al 6% a causa d'una forta immigració (Ros, 2005, 295) el que va implicar una triple alteració: demogràfica, generacional i paisatgística que ha portat a una pèrdua dels referents del passat (Comas, Pujades, 1996, 19). Per respondre a aquesta expansió demogràfica es van anar omplint les valls amb edificis de nova planta, amb nous materials i nous models mentre s'arraconaven les tècniques tradicionals i l'arquitectura vernacular restava com a testimoni d'un passat de penúria que no sempre s'ha volgut recordar. En tot cas, l'Andorra que veiem és, sense cap mena de dubte, el resultat de la profunda mutació que experimenta a partir del primer terç del segle XX.

Fig.8. Cal Masover de La Cortinada (Ordino). Projecte de rehabilitació per **Enric Dilmé** i **Xavier Orteu** (2001). Fotografia i dibuix: E.Dilmé.

- L'INICI DE LA RENOVACIÓ ARQUITECTURA. A LA RECERCA DEL CARÀCTER URBÀ.

El segle XVIII Andorra inicia un procés de creixement econòmic que continuarà fins a la dècada dels anys setanta del vuit-cents recolzat en les indústries rurals del tèxtil, les fargues, el comerç de bestiar i el tabac. La bonança farà augmentar la població, que es distribuirà de forma homogènia en el territori, les cases s'eixamplaran i s'introduiran millores com ara el vidre a les finestres i les balconeres a la façana (Toledano, 2005: 245). Tot canvia el darrer terç de la centúria a partir de la crisi de l'economia tradicional i la davallada demogràfica amb les primeres tensions entre tradició i modernitat. La manca de perspectives de futur fa augmentar l'emigració que passa de ser estacional a permanent. Aquest moviment poblacional cap al sud de França i, sobretot, cap a les zones industrials de Catalunya, amb Barcelona com a gran referent, implica pel país tant una font d'ingressos com d'idees i modes. Les transformacions urbanístiques que la capital catalana impulsa seran un model per la resta del Principat i, també, per a Andorra. L'obertura del **carrer Ferran** (1827), l'ampliació del **Pla de Palau** (1833), el conjunt conegut com a **Porxos d'en Xifré** (1837) i, gràcies a l'enderroc de les muralles, l'impuls del **pla Cerdà** (1859) bastiran construccions de regust neoclàssic que influenciaran en la renovació de la nostra arquitectura (Lacuesta, 2005b, 399).

Fig.9. De d'alt a baix i d'esquerra a dreta: visió de conjunt de la plaça Príncipe Benlloch d'Andorra la Vella i casa Molines, casa Guillemó i casa Cintet (abans de la remunta). Fotografies: E.Dilmé, 2012.

Les primeres passes es van donar a la capital, concretament a la **plaça Príncipe Benlloch**, on les cases fortes modernitzaren els seus habitatges amb aquells referents cultes i urbans. **Casa Guillemó** (Casa Francisco Duran) el 1883, **Casa Molines** (Casa d'Anton Maestre) el 1855, **Casa Cintet** (Casa Amadeu Rossell) el 1843, **Casa AC** el 1885 i **Casa l'Apotecari** reformaren les façanes seguint la divisió clàssica de base, cos i remat organitzada al voltant d'un eix central. Al sòcol apareixen les arqueries dels portals -avui majoritàriament desaparegudes-, al dau les obertures que disminueixen en alçada amb balconeres corregudes en la planta noble -poc habitual fins aquell moment- i balcons en les superiors i en l'entaulament una filera d'ulls de bou que ventilen les golfes sota una important barbacana. Les finques es rematen amb llosats de dos o quatre aiguavessos per damunt dels quals sobresortia la singular galeria de **Casa Cintet** reproduïda de nou en la darrera remunta de l'immoble a càrrec de **Xavier Orteu arquitectes** (2021). Les façanes s'acabaran arrebossades i pintades o esgrafiades en diferents colors amb emmarcats d'obertures i, a **casa Molines** i **casa Cintet**, amb carreus o pilastres simulats. Tota una novetat que els allunyaven de l'arquitectura

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

tradicional per emparentar-se amb les cases senyorials del Cap i Casal amb les que es volia marca l'estrat social. Una altra innovació va ser la introducció de la fosa en la formació dels cossos volats en comptes de la fusta, sovint amb detalls decoratius en els quals s'introduïen les inicials del propietari i l'any de construcció. El nou element tindrà èxit i es repetirà en substitucions de balconades com la de la **casa d'Areny i Plandolit** d'Ordino (1849) o la de la **casa Rull** de Sispony (avui desapareguda).

Fig.10. Casa Rull de Sispony. Fotografia: J.A.Aguarel·les per a Govern d'Andorra i alçat de la façana: E.Dilmé, 1997.

La nova arquitectura del centre de la capital s'estendrà pel país fins ben entrat el nou segle amb exemples com **Hotel Palanques** (1934-35) a La Massana; **Casa Motxilla** a Andorra la Vella; **Cal Majol**, (1885), **Casa Palau** -desapareguda- (1925), antiga fàbrica de **Cal Rafeló** (1909-11), **Hotel Principal** (1931-33), **Cal Pau de la Ramona** (1934), **Casa Cairat** o **Casa Travesset** a Sant Julià de Lòria. A Escaldes-Engordany s'arriba a formar un conjunt en la part alta de l'avinguda Carlemany amb **Ca la Felícia** (casa Montserrat Altimir), **Casa Agustí Vidal** (1921), **Casa Sara Pla** (1932), **Casa Fusilé** (1935) o l'**Hotel Pla** - desaparegut- (1862). Per bastir aquests immobles s'emprarà un nou sistema constructiu que tindrà una gran importància en l'expansió edilícia de les següents dècades: la volta de maó de pla o volta catalana.

- L'ARQUITECTURA DEL GRANIT. EL REGIONALISME NOSTRAT.

La modernització de l'arquitectura andorrana anirà pouant de la catalana com demostra els remats amb regust modernista de **Cal Pau de la Ramona** (1934) o **Casa Cairat** a Sant Julià de Lòria fins que agafa força el regionalisme arquitectònic on les referències, tècniques i materials locals prenen importància. A casa nostra els paraments de pedra de granit es convertiran en tot un tret identitari que s'anomenarà **Arquitectura del Granit**

l·ligada també, cal no oblidar-ho, a la volta catalana. L'edifici que enceta la sèrie i, de pas, la primera obra d'autor al país, va ser la **casa Warren**¹ (pel propietari), **casa Popoff** (per l'estatger) o, com es coneix popularment, **casa dels Russos** (per l'origen d'aquest darrer).

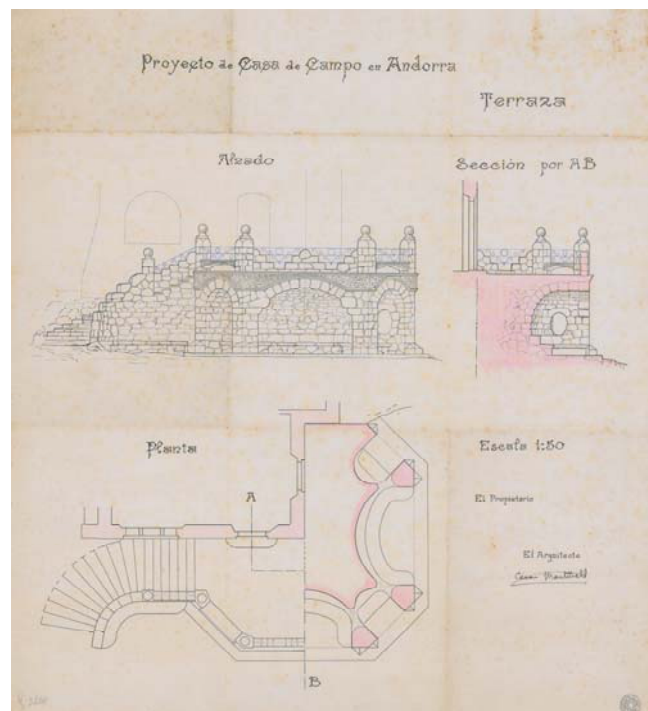
Cèsar Martinell Brunet (1888-1973) acabava d'obtenir el títol d'arquitecte quan va rebre l'encàrrec. Havia de ser el punt de partida de l'**enclavament de Sant Jordi** a Santa Coloma, una de les disset colònies *of single tax* que es crearen arreu del món entre 1893 i 1933 sota les idees utòpiques de l'economista **Henry George**. La iniciativa no va tenir èxit, però ens va deixar una joia noucentista amb deliciosos elements medievalistes (1916), com les obertures amb arc o les finestres geminades.

Fig.11. A d'alt, croquis de **Francesc de Paula Nebot**. Circa 1916 . Arxiu Històric COAC.

Fig.12. En blanc i negre, fotografia de la Casa dels Russos. 1916-1933. Fons Guillem Plandolit.

Fig.13. A la dreta, plànol de la balconada festejador. Font: Arxiu Històric COAC.

¹ "Casa dels Russos, un segle". www.enricdilme.com/ESCRITS.

Possiblement, l'arquitecte vallenc no va ser l'únic a qui se li va demanar proposta, ja que en el fons d'en **Francesc de Paula Nebot i Torrens**² (1983-1865), que custodia el Col·legi Oficial d'Arquitectes de Catalunya (COAC), hi ha un "proyecto de Chalet en Andorra" que sembla pensat pel mateix indret.

Martinell també serà una figura clau en la conservació del nostre romànic i, de fet, la forma en què ens ha arribat deu molt a les intervencions que va realitzar, primer amb l'entitat **Amics de l'Art Vell** amb la col·laboració de l'andorrà **Xavier Pla** -a **Sant Joan de Caselles** (1934-35) i **Santa Coloma** (1934)- i després a la gran majoria de monuments entre 1962 i 1972 signades inicialment, per qüestions burocràtiques, pel seu fill **Cèsar Martinell Taxonera** (1958-1975). La darrera proposta d'en **Martinell** al país va ser el projecte d'urbanització per al poble de **Santa Coloma**³ (1967) on plasma les seves idees sobre el tractament dels entorns dels monuments (Mingorance, 2012).

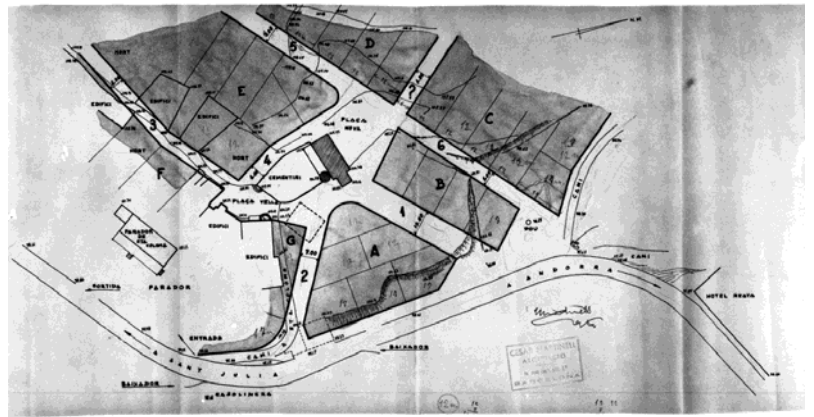

Fig.14. Plànol de la proposta d'urbanització de Santa Coloma d'en **Cèsar Martinell**, 1967. Fons: Arxiu Històric COAC i a sota, fotomuntatge del conjunt. E.Dilmé, 2020.

² "Francesc de Paula i Nebot i Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

³ "Cesar Martinell el darrer projecte: la urbanització de Santa Coloma". www.enricdilme.com/ESCRITS.

Caldrà esperar més d'una dècada per reprendre el fil de l'**Arquitectura del Granit** amb l'**Hostal Valira** a Escaldes-Engordany (1929-1933) obra del monjo de Montserrat **Pere Celestí Gusí Rossell** (1897-1971) sota la influència de l'arquitecte **Josep Puig i Cadafalch** (1867-1956) amb el

que havia travat amistat durant les reformes que aquest dirigí al monestir benedictí. Es tractava d'un hotel balneari marcadament urbà situat en el centre del turisme d'aigües del país que tenia com a gran novetat disposar d'un dels primers ascensors d'Andorra (reformat al 2017 per **Pere Espuga** com edifici per a habitatges i **Museu Carmen Thyssen Andorra**.

En tot cas, la seva frontalitat, simetria i jocs d'obertures així com el ràfec trencat per llucanes el van convertir en un referent per edificis posteriors com l'**Hotel Carlemany** (1948) o **casa Duró** (193-54) a la mateixa parròquia. Els serveis de l'hostal es van completar amb un quiosc i una pèrgola que badava sobre el riu Valira a l'altre costat de la carretera, avui desapareguts. La trajectòria andorrana del **pare Gusí** a Andorra es va tancar amb una altra mostra d'**Arquitectura del Granit**: les antigues **Escoles de Nostra Senyora de Meritxell**. Situades en una cantonada a prop de l'**Hostal Valira** era un volum sobri que albergava en planta baixa el garatge Valira i a sobre les escoles. Actualment, alberga el **Centre d'Art d'Escaldes-Engordany** (CAEE).

Fig.15. Hostal Valira, actualment Museu Carmen Thyssen. Fotografia: www.museus.ad.

Ara bé, la gran expansió d'aquest regionalisme nostrat va ser conseqüència de l'impuls modernitzador que la política de concessions a canvi d'infraestructures encetada pel **Consell General** (Baró, 2005, 309), primer amb els salts d'aigua, a canvi de carreteres, i després, amb la radiodifusió. Dos edificis representaran l'impuls d'aquest corrent: l'edifici de **FHASA** (1934) i **Ràdio Andorra** (1939). El primer va ser projectat per **Josep Danés i Torras**⁴ (1891-1955) a demanda de l'enginyer **Alfred Wüth Rham** (1886-1847) que el coneixia de quan va bastir un refugi al port de la Bonaigua (1929) per l'empresa **Productora de Fuerzas Motrices S.A.** (Puigvert, 2019, 92-95). El segon va ser obra de l'arquitecte **Robert Trilhe**⁵ (1902-1971) i

⁴ "Josep Danés a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

⁵ "Robert Trilhe, arquitecte de Ràdio Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

rehabilitat darrerament per **Enric Dilmé**⁶ (2022). Tots dos empraran paraments de granit, un amb maó de pla i l'altre amb formigó armat. El primer en utilitzar-lo de forma massiva a Andorra. El 1964, per fer la guitza a **Ràdio Andorra**, el govern francès planta al Pic Blanc l'emissora de **Sud Ràdio**, un magnífic edifici futurista de formigó. Dues dècades després de **FHASA**, **Danès** va tornar a tenir un encàrrec a Andorra. Aquest cop va ser la nova església de **Sant Pere Màrtir** a Escaldes-Engordany (1952). Es tractava d'un temple de planta basilical de tres naus que no finalitzar **Jordi Bonet Armegol** (1978-1981), el mateix que va continuar la **Sagrada Família** d'**Antoni Gaudí**.

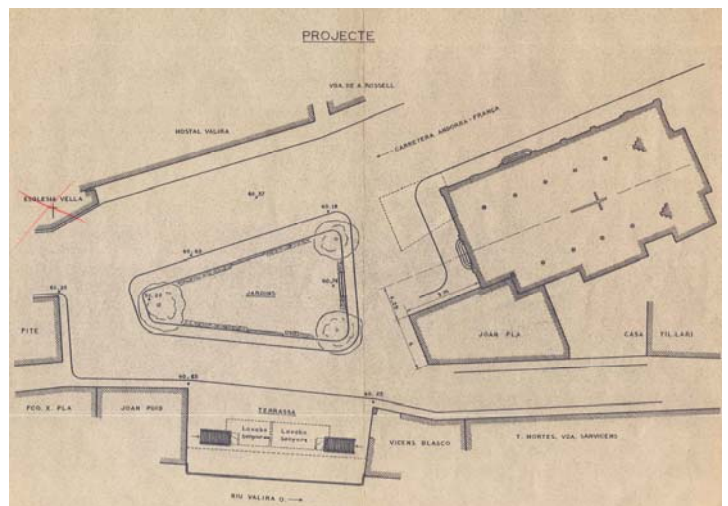
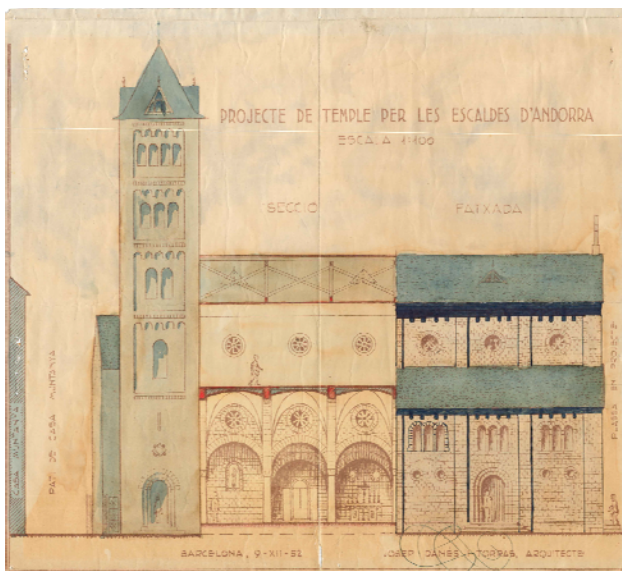
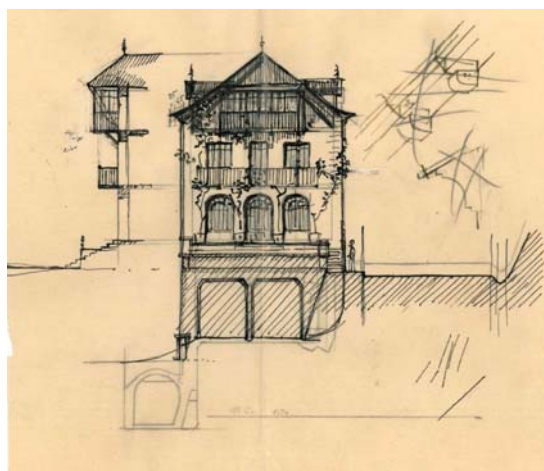
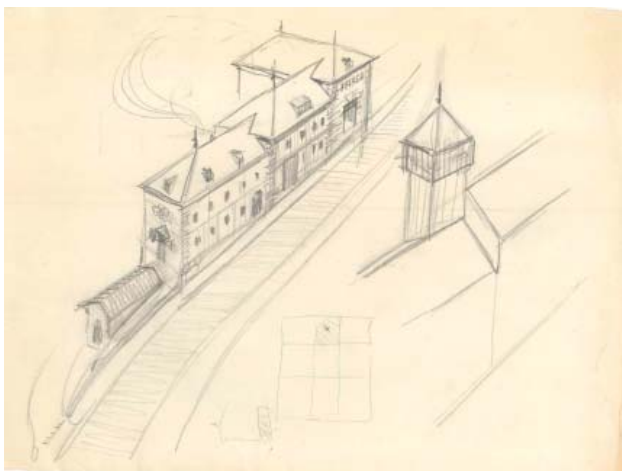

Fig.16. A la part superior, dibuixos per FHASA, **Josep Danés**, 1931. Fons: Arxiu Històric del COAA.

Fig.17. A la part inferior Esquerra, alçat/secció per Sant Pere Màrtir, **Josep Danés**, 1952. Arxiu Històric d'Escaldes-Engordany.

Fig.18. Dibuix inferior dreta, planta de la proosta d'església amb la vella tatxada. Font: Arxiu Comarcal de la Garrotxa.

⁶ "Projecte de conservació, rehabilitació i interpretació de Ràdio Andorra".
www.enricdilme.com/PROJECTES.

Fig.19. Alçat del projecte "Conservació, rehabilitació i interpretació de Ràdio Andorra". E.Dilmé, 2015.

L'Arquitectura del granit serà hegemònica fins entrada la dècada dels cinquanta coincidint amb l'augment del turisme comercial. Els edificis plurifamiliars, amb botigues als baixos, i els hotels, aniran arrengherant-se al llarg de les carreteres sota la signatura, cada vegada més, d'un arquitecte, principalment català, que rara vegada visitava les obres, fet que accentuava les diferències entre el projectat i l'executat. Apareixen els primers projectes d'interiorisme començant per **J.Pallerols**, per l'Hotel Rosaleda (1942) al que seguiran altres fins a ser hegemònic en els eixos comunals amb noms com l'estudi **Quartet** i **Josep Maria Mangot**. Pel país passaran arquitectes com **Josep Puig i Cadafalch**⁷ (1867-1956), **Adolf Florensa i Ferrer**⁸ (1889-1969), **Josep Danès i Torres** (1891-195), **Joan Margarit i Serradell**⁹ (1908-1977), **Agustí Borrell i Sensat** (1910- 1971) o **Josep Brugal i Fortuny**¹⁰ (1911-1999)... al que se sumará el primer titulat andorrà, **Xavier Pla** (1906-1996). Curiosament, **Pla** havia estudiat l'arquitectura hospitalària més avantguardista del moment, però es va decantar professionalment pel Noucentisme, historicista primer, com demostra el seu projecte final de carrera, un **parlament per les Valls d'Andorra**¹¹ (1933), i pel regionalisme andorrà tot seguint, amb obres com el **Comú** (1949) i el **Quart** (1952) d'Ordino; **Casa Palanques** (1947) i el **Quart de Sispony** (1947) a la Massana; **Casa Armengol** (1945), **Quart d'Andorra la Vella** (1946), **Casa E. Coll** (1948), **Casa Vda. de Massip** (1948), **Casa J. Cassany** (1948) i **Casa A. Torres** a Andorra la Vella; **Casa de Sara Pla** (1932), **Casa A. Vidal** (1946), **Fàbrica de blanqueig**

⁷ "Puig i Cadafalch a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

⁸ "Adolf Florensa a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

⁹ "Joan Margarit a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

¹⁰ "Josep Brugal a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

¹¹ "Parlament per les valls d'Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

per **J. Pantebre** (1946), **Casa Tudel** (1947) o **Casa F. Ros** (1948) a Escaldes-Engordany. Tots aquests arquitectes influenciaren als constructors locals que enriquiran el paisatge urbà amb obres com la **Casa Arajol** (1950-1953) a Andorra la Vella; **Casa Ramon Balletbó** (1950), **Casa Pintat-Argelich** a Sant Julià de Lòria (1953) o **Casa Duró** (1953-1954) i **Casa Palmitjavila** (1953-1956) a Escaldes-Engordany.

Fig.20. Projecte fi de carrera d'en Xavier Pla, "Parlament per Andorra", 1933. Fotomuntatge: E.Dilmé, 2019.

Puig i Cadafalch, tot just exiliat al sud de França arran de l'inici de la Guerra Civil Espanyola, va visitar el país convidat pel seu amic **Mariano Lacruz**. Per a ell va projectar, als afores d'Escaldes, primer un hotel i després una casa de veïns, que serà finalment la que bastirà. L'arquitecte va emprar elements nous al país com els llosats de pendents trencats o les tribunes de perfil variable. **Puig** també projecta la **Casa Claverol** i la **Casa Torrellardona** a **Andorra la Vella**. La primera no es va executar i la segona només conserva una tercera part. La darrera intervenció andorrana va ser a l'església de **Sant Esteve** d'Andorra la Vella on alça el campanar i basteix un pòrtic a l'entrada principal (1945-1952). L'ampliació que tot seguint comença a pensar quedarà pendent fins al 1962

Fig.21. Casa Lacruz. Fotografia: E.Dilmé, 2017. A sota recreació del projecte d'hotel, 1937. E.Dilmé, 2019.

quan **Josep Brugal i Fortuny** (1911-1999) la tira endavant capgirant el temple en direcció a la plaça **Príncep Benlloch** a través d'una planta de creu llatina coberta amb volta de maó de pla i presidida per una façana amb atri i rosassa goticista. L'arquitecte vilafranquí va arribar a Andorra gràcies a l'amistat amb **Casa Molines** pels que va bastir, als anys quaranta, un deliciós palauet a la **Seu d'Urgell** exemple de la millor **Arquitectura del Granit**.

Brugul serà, conjuntament amb **Adolf Florensa**, autor de la **Caixa de Pensions i d'Estalvis d'Andorra** (1952) en la cèntrica **plaça Rebés** de la capital. L'edifici en cantonada, presidit per una torre, seguia els esquemes de les seus que l'entitat bancària anava aixecant en la seva expansió per Catalunya (**Aleix Dorca** el transformà íntegrament entre 1997 i 2000). Per la seva banda **Florensa** ens deixa un dels referents del luxe de mitjans segle XX: **L'Hotel Rosaleda** d'Encamp¹². Disposava de garatge, ascensor, calefacció central, habitacions amb bany incorporat i àmplies terrasses i balcons per gaudir del paisatge (**E. Dilmé**, **X. Orteu** i **J. Vidal** el rehabilitaren per a ministeri de Cultura entre el 2015 i 2020). L'arquitecte lleidatà projecta un nou establiment hotelier per a la mateixa propietat que no s'arribarà a executar. Aquest cop tenia un caràcter més alpí i servia de sortida d'un funicular que enllaçava **Encamp** amb el llac d'Engolasters.

Fig.22. Primer esbós de la façana de l'hotel Rosaleda d'**Adolf Florensa**, 1941. Arxiu Històric COAA. A sota: hotel de muntanya a Encamp, del mateix autor, 1957. Arxiu Històric COAA.

Fig.23. Caja para la Vejez y Ahorros, **A. Florensa** i **J. Brugal**, 1958. Al costat dret, ampliació de l'església de Sant Esteve d'Andorra la Vella, **J. Brugal**, 1962. Arxiu Comú d'Andorra la Vella.

¹² "Hotel Rosaleda, una joia del patrimoni arquitectònic contemporani"; "El secret ocult de l'hotel Rosaleda"; "Hotel Rosaleda, el projecte". www.enricdilme/ESCRITS; www.enricdilme/PROJECTES.

Mentre el país creix sense ordre, **Joan Margarit i Serradell** (1908-1997) de la mà del promotor **Bartomeu Rebés** projectava l'eixample de la capital a través d'un espai acotat que endreçava la futura expansió urbana de la capital. La **plaça Guillemó** d'Andorra la Vella (1950-1957), coneguda com a **plaça de les Arcades** per la porxada amb voltes de mocador de maó de pla sobre pilars i arcs de granit que la caracteritza, va ser la millor operació urbanística que es dona a Andorra al llarg del segle XX. Els mateixos protagonistes estaran darrere de l'**Hotel Andorra Park** (1951-1956) del que destaca el gran volum de la coberta amb llosats trencats i llucanes que accentuen l'aspecte muntanyenc (reformat i ampliat el 2007 per **Xavier Güell** i **Màrius Quintana** amb **Toni Molné**). L'edifici l'acabarà **Josep Maria Sostres**¹³ al qual, tot seguit, **Rebés** encarrega la urbanització del que serà la **plaça Rebés** (1955). Els esbossos apunten a un espai rectangular amb una galeria al subsol des d'on partia un telefèric cap a Prat Primer. La idea la reprendrà **Bartomeu Llongueras** (1906-1966) amb l'**avinguda de la Llum**¹⁴ (1958). Un projecte que volia emular l'exitosa galeria comercial del mateix nom que hi havia sota el carrer Pelai de Barcelona.

Fig.23. Postal de la Plaça Guillemó dels anys 60.

Font: todocoleccion.net.

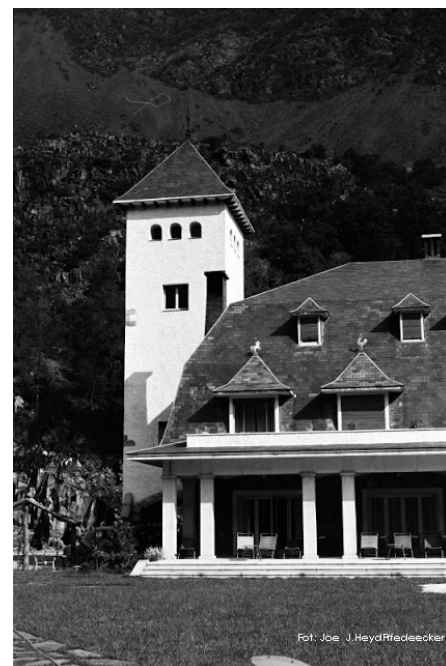

Fig.24. Hotel Park Hotel.

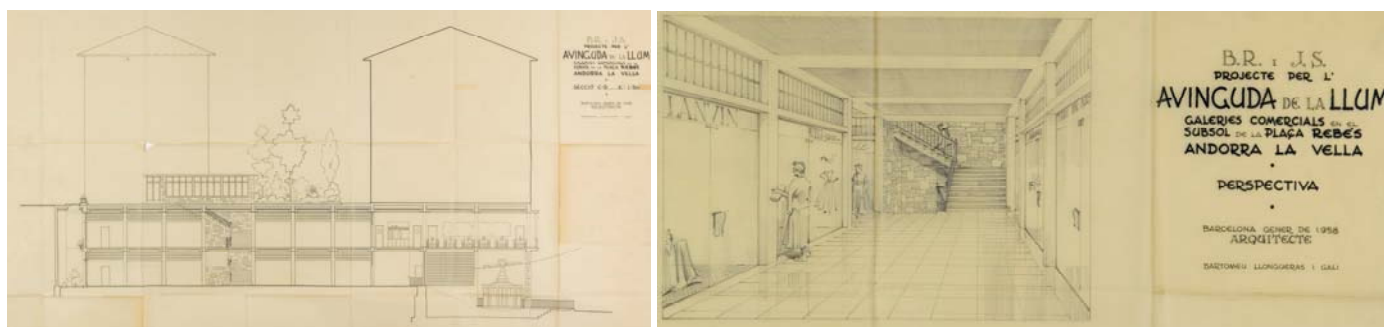

Fig.25. Secció de la futura plaça Rebés amb dos soterranis d'en **B.Llongueras**, 1958. El primer amb un restaurant panoràmic badant sobre la vall i, el segon, amb la sortida del telefèric. Al mig poden veure l'escala que uneix ambdós nivells i a l'extrem oposat una lluernia correguda per fer arribar llum natural al subsòl. Font: Arxiu Històric COAC.

¹³ "Sostres a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

¹⁴ "L'avinguda de la Llum". www.enricdilme.com/ESCRITS.

-L'EXPANSIÓ EDILÍCIA. LA PETJADA FORANA: MODES, MATERIALS I ARQUITECTES.

A partir de mitjà de segle el boom turístic i comercial accelera la concentració edilícia en les valls centrals. Amb la voluntat d'equilibrar el territori **Pierre Vellas** impulsa el pla pilot de desenvolupament econòmic de la vall d'Ordino (1959) del que es construïren uns xalets a Sornàs que reflecteixen la visió forana de l'habitatge pirinenc. A remolc del creixement urbanístic es comencen a decretar les primeres regulacions (DD AA, 1989): 11 metres per l'amplada mínima de les carreteres (1953); 18,50 metres per l'alçada màxima dels edificis (1956) amb l'exigència de rematar-los amb llosat; l'obligació dels Quarts i Comuns de redactar plans urbanístics- que no es duren a terme (1958); el deure dels tècnics de registrar-se a **Casa de la Vall** i l'obligació d'arrebossar les façanes principals per "salvaguardar l'estil característic del país" (1961); la documentació mínima dels projectes i de les condicions d'habitabilitat (1965) o la necessitat de places d'aparcament pels nous edificis (1968).

A finals de la dècada del seixanta l'urbanista **Manuel Baldrich i Tibau** (1911-1966) proposa protegir els nuclis antics i els cursos d'aigua, fer passejos a la vora dels rius i evitar que els carrers serveixin per a tot: vial ràpid, carrer comercial, aparcament de cotxes... (Lluelles, 2004, 163). S'inicia la defensa del patrimoni amb ordinacions que prohibeixen la construcció al voltant de les capelles romàniques (1964 i 1970) alhora que es contracta a **Cèsar Martinell** per conservar tots els vestigis medievals (1962-1967). El 1962, **Joaquim de Ros** (1911-1988) i **Josep Caneda Tomàs** reformen **Casa de la Vall** fent-la més senyorial, a través de nous elements i de simetries que mai no va tenir, alhora que la despullen dels arrebossats històrics en línia amb la imatge que s'estava popularitzant de l'arquitectura de muntanya. Tant és així que el **Consell General**, el 1982, obligarà a tota nova construcció a revestir-la totalment o parcialment amb pedra. En aquesta línia va ser paradigmàtica la urbanització la **Pleta d'Ordino** (1980) d'**Albert Pujal** i **Ramón Ribalta** als afores del poble, que tindrà força acceptació en conformar una agrupació d'habitatges amb reminiscències de llogaret tradicional. L'experiència es repetirà en altres indrets com al Tarter de Soldeu o a l'Aldosa de la Massana.

Fig.26. Xalet a La Cortinada, impulsat pel pla pilot de desenvolupament de la vall d'Ordino, l'any 1959. A la dreta, la pleta d'Ordino d'**A.Pujal** i **R.Ribalta**, 1980.

L'aparició dels dos primers edificis vinculats al **Racionalisme** marcaren el declivi de l'**Arquitectura de Granit** i l'inici de la influència de l'**Estil Internacional** en les futures construccions. Els murs de càrrega desapareixen substituïts per les estructures de forjats sobre pilars on se separa la part portant dels tancaments. Primer va ser la **Casa Farràs** (1952-1956), d'en **Josep Maria Sostres** (1915-1984), i després l'**Editorial Casal i Vall** (1961), d'en **Domènec Escorsa**¹⁵ (1896-c.1989) ambdues a Andorra la Vella. **Escorsa** havia treballat amb **Le Corbusier**, al que ensenya la volta catalana, i era amic d'en **Josep Lluís Sert**, **Joan Miró** i **Pablo Picasso**, amb els que col·laborà en el **Pavelló de la República Espanyola** per a l'**Exposició Universal de París** del 1937. L'amistat amb **Sert** venia de més lluny, concretament d'ençà que coincidiren en les obres de la **Sagrada Família** d'**Antoni Gaudí** (Tous, 2015, 404). Establert a Besiers treballa bàsicament a l'Aldosa de la Massana per **Francesc Font**.

Fig.27. Recreació de casa Farràs segons plànols originals d'en **Josep M.Sostres**. E. Dilmé, 2005

Fig.28. Editorial Casal i Vall d'en **Domènec Escorsa** (desaparegut). Fotografia: E.Dilmé, 2004.

Sostres, per la seva banda, elabora diferents projectes per **Julia Reig** dels que destaquen el pavelló-terrassa i l'ampliació de l'**Hostal Valira** (1955) que no van veure la llum. Curiosament, aquell indret d'Escaldes-Engordany va ser escenari d'altres propostes innovadores com l'església parroquial de **Nostra Senyora de l'Assumpció** (1951) de **Miguel Fisac**¹⁶ (1913-2006) o una nova versió del pavelló terrassa per l'**Hostal Valira** (1960) d'**Enrique Delso**¹⁷ (1922-2014). **Fisac**, que va conèixer Andorra quan acompanya al fundador de l'Opus Dei, **Josemaria Escrivá de Balaguer**, en la seva fugida de la Guerra Civil Espanyola, bastirà amb granit la primera seu bancària al principat, **Crèdit Andorrà**. La producció andorrana de **Delso** serà més prolífica

¹⁵ "Domènec Escorsa a Andorra"; Domènec Escorsa el retorn" i Domènec Escorsa formació". www.enricdilme.com/ESCRITS.

¹⁶ "Miguel Fisac a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

¹⁷ "Delso Calavia a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

amb brillants propostes com l'edifici plurifamiliar per **Julia Reig** a **Sant Julià de Lòria** (1958) o l'edifici de la **Companyia Andorrana d'Assegurances** (1963).

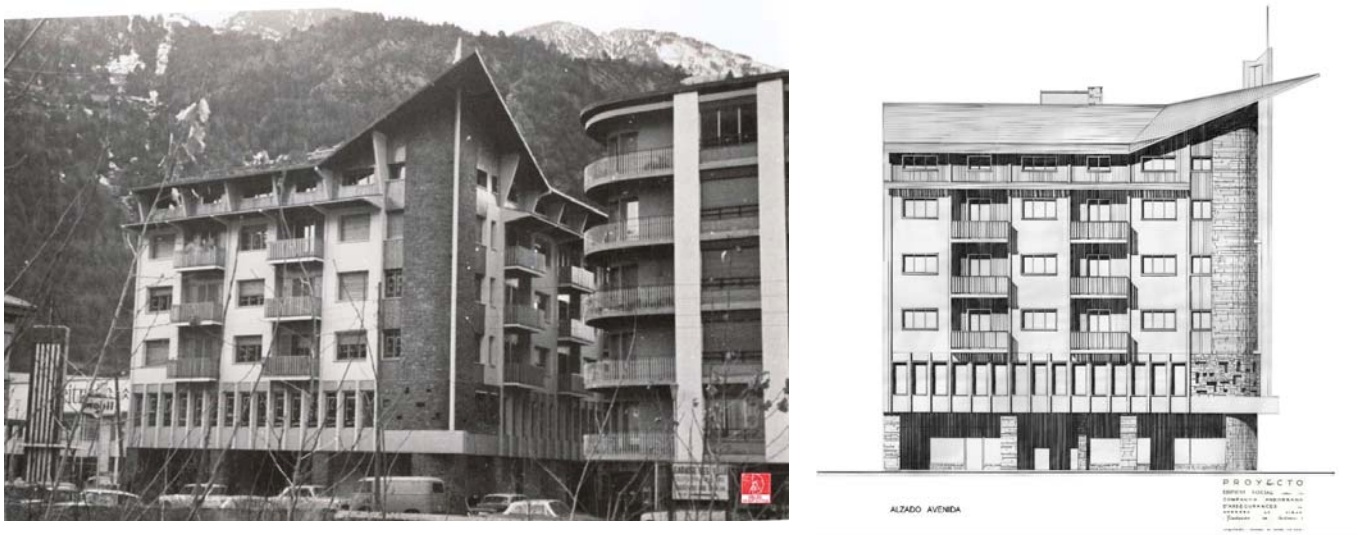

Fig.29. Edifici Companyia d'Assegurances. Al costat alçat del mateix. **E. Delso**, 1963. Fons E. Delso

Fig.30. Ampliació de l'hostal Valira de **J.M. Sostres** (1951), l'església de Ntra.Sra. de l'Assumpció de **Miquel Fisac** (1955) i la pèrgola d'**E. Delso Calavia** (1960). Fotomuntatge E.Dilmé.

La urbanització del territori era imparable i l'arribada de tècnics constant: arquitectes, aparelladors, topògrafs, "tècnics de plànols"... El 1971 es van registrar a **Casa de la Vall** 5 arquitectes i 3 aparelladors i cinc anys després ja hi havia 62 arquitectes i 57 aparelladors. Arribaren **Enric Llimona**¹⁸ (1920-1999) que introdueix noves tipologies com els aparcaments verticals dels desapareguts pàrquing Central (1965) i Internacional (1966) així com la icònica caseta d'informació turística que formava part de la imatge del país; **Vicenç Ignasi Frau** amb el singular edifici de façana en ziga-zaga i xapa metàl·lica al número 11 del carrer Camp Babot a Andorra la Vella (1970); **Armand Mas**¹⁹ (1918-1988) amb l'edifici plurifamiliar del número 2 del carrer Unió a la capital (1971); **Josep Puig i Torné**²⁰ (1929-2020) amb les botigues Fusilé d'Escaldes Engordany (1973) i altres: **Javier Barba Corsini**²¹, **Miquel Maria Aragonés**²², **Jordi Masgrau**, **Florencio Mocoroa**, **Josep Maria Jansa**, **Manel Vaquero**, **Josep Maria Esquiús**, **Joan Vehils**, **Lluís Maria Pascual**, **Miquel Suri**, **Josep Oriol Feners**... L'any 1970 és llicència el segon arquitecte andorrà: **Pere Aixàs**²³. Premiat amb dos premis **FAD** en la seva etapa barcelonina amb l'estudi **MAD** serà un dels arquitectes més prolífics del país, tant és així, que el **Col·legi d'Arquitectes d'Andorra**, del que fou un dels fundadors i col·legiat número 1, li va atorgar l'any 2020 el primer premi **Xavier Pla d'Arquitectura** per la seva trajectòria professional. El 1973, obtindrà el títol la primera andorrana: **Mercè Sansa** i el 2014 el primer doctor arquitecte: **Enric Dilmé**.

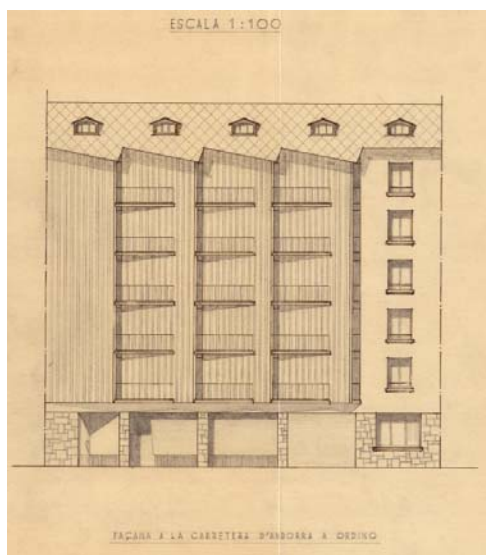

Fig.31. Alçat del projecte d'edifici d'habitatges de **M.M.Aragonés** (1957).

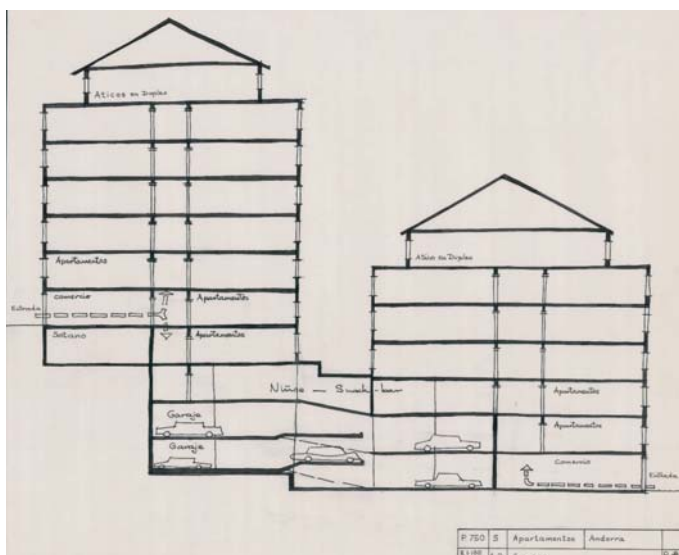

Fig.32. Secció de l'edifici d'habitatges de **Javier Barba Corsini** (1976).

¹⁸ "Enric Llimona a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

¹⁹ "Armand Mas Tulla a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

²⁰ "Josep Puig Torné a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

²¹ "Barba Corsini a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

²² "Miquel M.Aragonés a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

²³ "Pere Aixàs, converses". www.enricdilme.com/ESCRITS.

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

Fig.33. Edifici d'habitatges de **Vicenç Ignaci Frau Gascó, Florencio Mocoroa Castesi i Josep Cirera** (1968); antiga caseta de turisme a La Massana d'**Enric Llimona**; Comú d'Andorra la Vella (2009) i centre comercial Illa Carlemany (2006) de **Pere Aixàs** i en aquest darrer cas amb **Robert i Esteve Terrades**.

- INFRAESTRUCTURES I EQUIPAMENTS. NECESSITATS SOCIALS I ESTRUCTURES D'ESTAT.

A la dècada dels seixanta l'èxit turístic i comercial del país és imparable. Andorra atrau un ingent nombre de visitants àvids de les darreres novetats en articles de consum. Els grans magatzems **Pyrénées** i el desaparegut **Prisunic** amb les seves escales mecàniques i façanes de vidre meravellen als turistes que abarrotaven les avingudes Meritxell i Carlemany. L'oferta es complementava amb atraccions com el cabaret-restaurant **La Rotonda** de l'empresari català **Melcior Larrosa** o les **Arenes Monumentals** del magnat de les begudes **Paul Ricard** -cal no oblidar que Andorra era el seu segon client mundial- i **Pierre Fournié de la Martinie**, on s'oferien corrides de braus de famosos toreros -**El Cordobés, El Viti, Palomo Linares, El Litri...**- o actuacions de cantants francesos -**Charles Aznavour, Dalida, Charles Trenet, Gilbert Bécaud, Johnny Halliday...**- i espanyols -**Lola Flores, Manolo Escabar, Julio Iglesias...**- (Marquet, 2021).

Fig.34. Edifici Prisunic. Fons Fèlix Peix. Arxiu Nacional d'Andorra.

Fig.35. Sala de festes, restaurant La Rotonda. Fotografia: Welner Lengemann, 1955-1960. Arxiu Nacional d'Andorra.

Tanmateix, arriba al país un important flux de mà d'obra per atendre el volum de turistes arribats per carretera. Les carències d'infraestructures a tots els nivells: viaris, educatius, sanitaris... s'accentuen pel que passa a ser una prioritat institucional. En aquesta direcció cal entendre la creació de l'oficina de **Treballs Públics del M. I. Consell General** (1969-1969) i les reflexions sobre l'ordenació del territori de l'enginyer **Bartomeu Adellach** (1928-2021) aparegudes en **RAO, Realitats Andorranes i Objectius** (1973), al que seguiran altres del mateix autor sobre estadística (1976), toponímia (1977) i geografia (1978). El mateix **Adellach** amb **Ramon Ganyet** estudiaran un pla viari per la capital (1973) igual que ho farà la **Compagnie Nationale d'Amenagement de la Region du Bas-Rohe et du Languedoc** (1975) i, més tard, l'**Eron Estany** i **Josep Maria Vila** (1980).

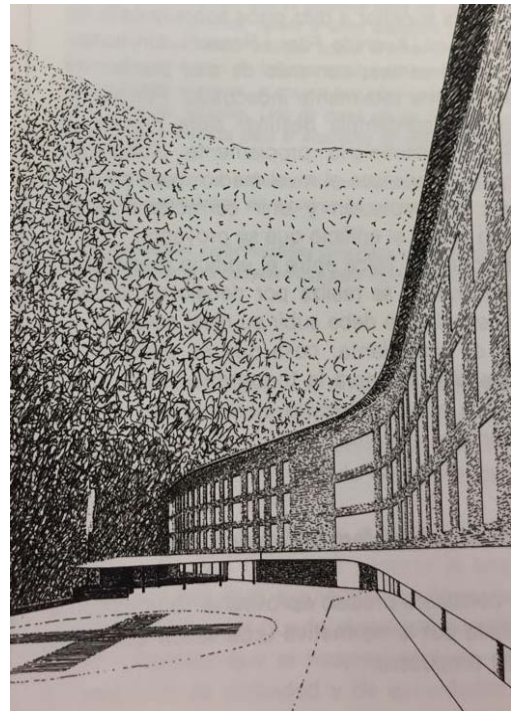
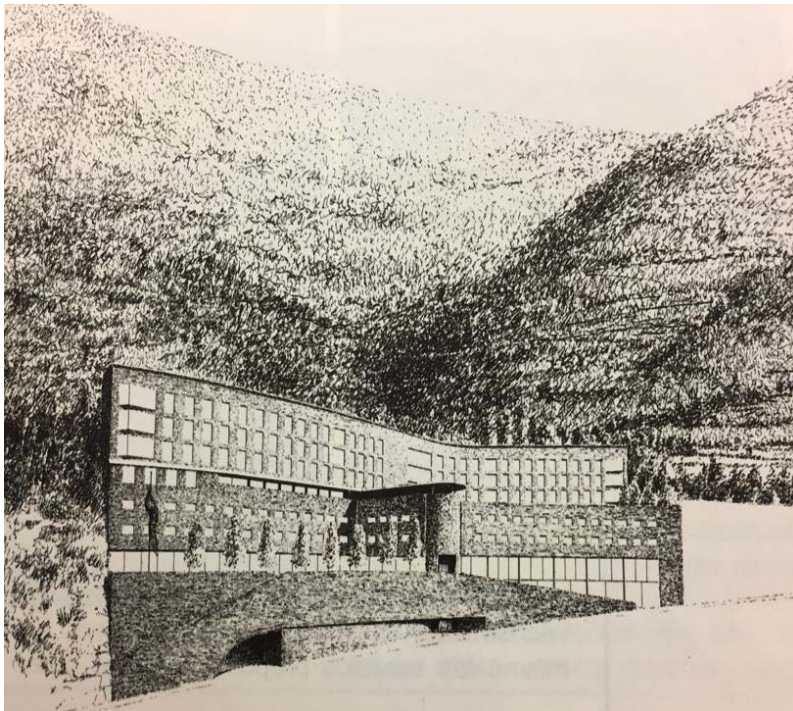
El **Consell General** imposa l'escolarització obligatòria fins als catorze anys i assumeix la construcció de noves escoles per a totes les parròquies tant pel sistema francès com per l'espanyol. **Josep Caneda Tomás** serà l'encarregat d'aquests anodins aularis emparentats amb l'**Arquitectura del Granit**. També dirigirà les obres dels desapareguts edifici del **Servei de Telecomunicacions d'Andorra (STA)** i la caserna de bombers a la Prada Ramon d'Andorra la Vella. El 1966 s'inaugura el col·legi confessional de **Sant Ermengol** al qual s'uneix el **Col·legi Janer** i la **Sagrada Família** amb el mateix esquema de volums compactes rematats per una torre sota la direcció d'**Armand Mas Tulla** (1919-1888). Per la seva banda el sistema francès enceta la dècada del setanta amb el **Lycée Comte de Foix** de **Jean Bordes**, que tindrà una extensió el 2008 a càrrec de **Claude Branger** i **Gilbert Romeu** i una darrera reforma dirigida pels andorrans **Pol-Nadal-Boix**. Es tractava d'un original campus que combina pavellons de poca alçada units per pèrgoles amb patis que baden sobre el riu i on abunda la xapa galvanitzada, tota una novetat tipològica i constructiva al país. El 1982 neix l'escola maternal andorrana a la qual seguiran els centres de primera, de segona ensenyança i de batxillerat amb edificis de qualitat arquitectònica desigual.

Fig.36. Col·legi Janer i col·legi Sant Armengol 1966 i 1969, ambdós d'**Armand Mas Tulla**. Fons: Arxiu municipal de Gelida. Fotografies: E.Dilmé, 2022.

S'aixequen les escoles primàries d'Ordino de **Víctor Blasi** (2000) ampliada per **Gerard Veciana** (2011); de la Massana de **Fermí Ginjaume** i **Carles Gras** (2002); d'Escaldes-Engordany de **Josep Adserà** (1993); d'Andorra la Vella d'**Enric Rello** i **Agustín Mateos** (1994), ampliada per **Marc Monegal** el 2018, i les escoles de segona ensenyança d'Encamp de **Fermí Ginjaume** (2010) o d'Ordino de **Marc Monegal** (2008). Aquest mateix arquitecte serà l'encarregat del centre de batxillerat de la Margineda (2002) i de la seva posterior ampliació (2021). El centre de formació professional d'Aixovall de **Xavier Orteu** (2008) i la Universitat d'Andorra de Sant Julià de Lòria de **Fèlix Vicente** (2001) completen el panorama educatiu al país. L'any 1968 entra en vigor el règim d'assegurança obligatòria i tres anys després obre la **Clínica Verge de Meritxell** a Escaldes-Engordany, d'en **Josep Caneda**, per cobrir les necessitats que tot just alleujava el centre privat del **doctor Vilanova** d'Andorra la Vella. El 1977 es basteix el **Centre Hospitalari de Santa Coloma** que serà substituït, el 1994, per l'**Hospital Nostra Senyora de Meritxell**²⁴ a tocar de l'anterior, al que seguiran els centres d'assistència primària a totes les parròquies. En tres dècades s'havia passat de l'**Arquitectura del granit** al més modern dels centres sanitaris inspirats en els exemples americans sota la batuta dels arquitectes **Francesc Montaner**, **Francesc Pernas** i **Joaquim Solé** que introduiran, per primera vegada al país, la façana ventilada, la prefabricació de part de l'obra, com ara els nuclis higiènics, i els plànols generats per ordinador. Tècnica de representació que serà omnipresent des d'aleshores.

²⁴ "25è aniversari de l'hospital ntra.sra.de Meritxell". www.enricdilme.com/ESCRITS.

Fig.37. Perspectives (página anterior) i fotografies de la maqueta pel concurs de l'hospital Nostra Senyora de Meritxell, 1986. Font: *Todo Hospital*, núm.37, juny 1987.

També es queda petita l'esplanada del **Santuari de Meritxell**²⁵ per acollir l'aplec de la diada nacional per la qual cosa, el 1971, el **Consell General** convoca un concurs que guanyaren els perpinyanesos **Charles Cervelló** i **Zygmund Knyszewski**. Malauradament, un any després, un incendi destrueix el temple i el Consell General demanarà als arquitectes andorrans **Pere Aixàs Espar** i **Albert Pujal Trullà** conjuntament amb els catalans **Oriol Bohigas** i **Guardiola** (1925-2021) i **Ricard Bofill Levi** (1939-2022) una nova proposta. Els quatre presentaren un ambiciós projecte paisatgístic que unia els dos vessants de la vall en un continu de rampes i escalinates que passava per sobre d'un embassament i travessava el nou temple situat al costat de l'antic. Finalment, només es bastirà el Santuari sota la batuta única d'en **Ricard Bofill**²⁶ (1976) que, poc després, desenvolupa, pel comú d'Andorra la Vella, el conjunt residencial de la Comella (1987) que no va passar del paper.

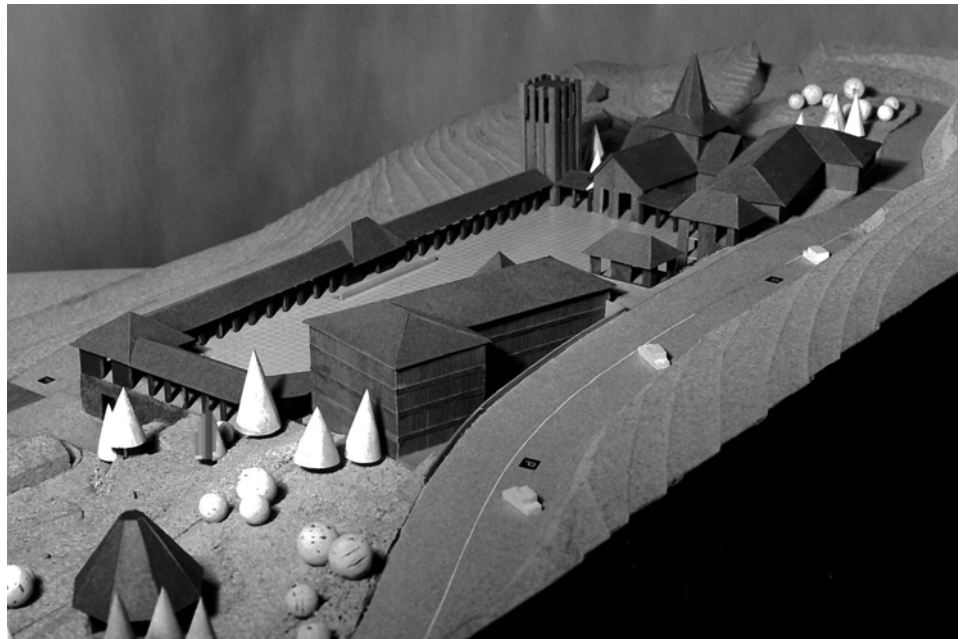

Fig.38. Fotografia de la maqueta presentada per **Josep Brugal** al concurs del 1971. Fons: Arxiu Brugal Arquitectes & Enginyers, SCP.

²⁵ "Santuari de Meritxell cronologia d'un projecte"; "Santuari de Meritxell, la gènesi. Parts I, II i III". www.enricdilme.com/ESCRITS.

²⁶ "Ricard Bofill a Andorra, Ricard Bofill in memoriam i Ricard Bofill el darrer projecte". www.enricdilme.com/ESCRITS.

Per **Bofill** treballava l'enginyer **Yves Serra** que serà el calculista d'estructures de tota una generació al que seguiran deixebles com **Xavier Beal**, **Santi Rodríguez** i **Jordi González**.

Fig.39. Alçat del projecte presentat per **Armand Mas Tulla** al concurs de Meritxell, 1971. Fons: Armand Mas, Arxiu municipal de Gelida.

Fig.40. Perspectiva de la proposta de **Bofill, Bohigas, Aixàs i Pujal**, 1973. Fons: P.Aixàs.

Oriol Bohigas²⁷ amb el seu despatx MBM perpetrarà l'ampliació de l'església de **Santa Eulàlia d'Encamp** escapçant l'absis (1989) mentre que **Pere Aixàs** amb **Pere González de Alaiza** s'encarregaren de l'església del Fener (1980) i **Manel Pallarès** la deliciosa capella de **Sant Jaume dels Cortals d'Encamp** (1999) on, possiblement més que cap altre arquitecte, treu profit expressiu als obligatoris llosats com torna a demostrar en l'oficina de turisme del Pas de la Casa (2000) o en l'edifici dels Arcs a la Massana (2015).

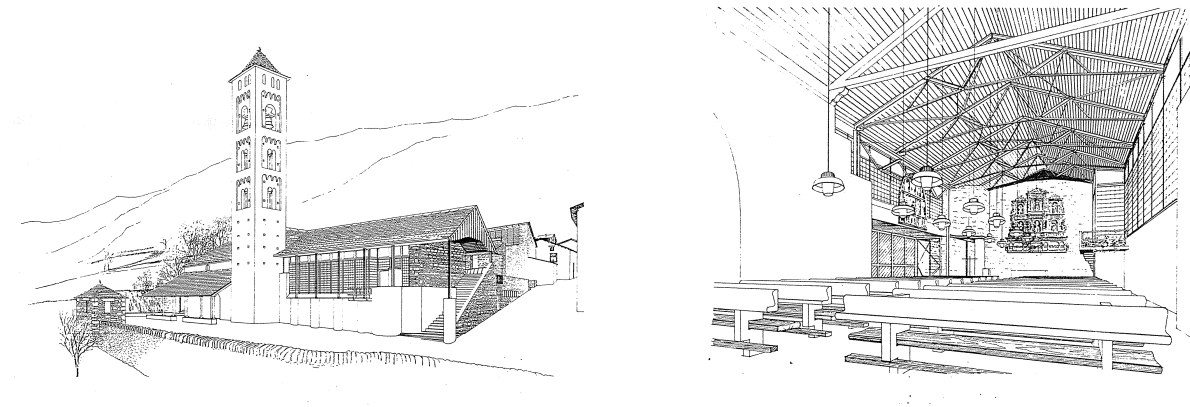

Fig.41. Projecte d'ampliació de l'església de Santa Eulàlia d'Encamp, MBM, 1989. Fons: Ministeri d'Ordenament Territorial.

Després de la primera crisi econòmica des de la Segona Guerra Mundial, coneguda com la crisi del petroli (1975), se succeiran períodes de creixement de dècada, dècada i mitja, amb marcades recessions. Aquestes fluctuacions afecten des d'aleshores a la indústria de la construcció, ja que en cada recessió s'ha perdut mà d'obra, condicionant la resposta del sector en el següent període expansiu. En paral·lel continuava la necessitat de regular l'activitat edilícia i així durant la dècada dels setanta es conforma un primer corpus de normes subsidiàries amb la revisió i ampliació de les ordinacions existents sobre urbanitzacions, parcel·lacions, volum edificable, cobertes, alçades exteriors i interiors, patis, condicions higièniques, d'aparcament, comerços, oficines...(DD AA, 1989).

La tardor de 1982 uns intensos aiguats inundaran violentament les valls andorranes afectant la xarxa viària. Les tasques de reconstrucció aniran lligades a la canalització dels rius, sobretot en els trams que passen pels nuclis urbans, allunyant-los definitivament de la població. El mateix any, el **Consell General**, exigeix als comuns la redacció d'una normativa urbanística pròpia sobre la base d'uns paràmetres compartits. Per un costat calia classificar el territori parroquial en nucli antic, nucli urbà, zona d'eixample urbana, zona residencial, zona industrial i zona rústica no urbanitzable, i per un altre calia revestir els edificis amb pedra i fusta. Per primera vegada és declarada una moratòria de la construcció fins que no s'aproveïssin les ordinacions comunals exigides. Es decreta la **Llei de Protecció del Patrimoni Cultural-Natural d'Andorra** (1983), a partir de la

²⁷ "Oriol Bohigas a Andorra i Oriol Bohigas in memoriam". www.enricdilme.com/ESCRITS.

qual, es crea el **Catàleg del Patrimoni Nacional**, i tot seguit, les primeres normes de caràcter mediambiental com ara la **Llei de Residus sòlids**, la **Llei de policia i protecció de les aigües** o la **Llei sobre contaminació atmosfèrica i dels sorolls** (1985). En l'àmbit del patrimoni s'intervé en la **Torre dels Moros** i en l'església de **Sant Romà de les Bons** alhora que es redacta el pla de protecció del seu nucli antic (**Joan Albert Adell i Antoni Navarro**, 1988) i posteriorment els plans especials de Pal (1996) i de Sispony (1999).

Govern continua bastint equipaments com ara l'**Auditori Nacional** de l'especialista **José Garcia de Parades** a partir d'una construcció dels anys trenta; l'edifici administratiu de govern d'en **Josep Puig Torné** (1984), l'únic exponent brutalista al país; el Despatx Central de la Policia d'**Aleix Dorca i Fermí Ginjaume** (1998); la duana hispano-andorrana d'en **Pere Aixàs** (1994)-ampliada per **Esther Pascal**- o, en la frontera oposada, la del Pas de la Casa de la mà d'**Emmanuel Nebout** (2008). Per la seva banda el **Consell General** encarrega a **Francesc Mitjans**²⁸ un ambiciós complex esportiu que volia emmirallar-se en el del **Futbol Club Barcelona** del que l'arquitecte català havia projectat l'elegant estadi del 1957. Finalment, es va executar per separat i sense relació el pavelló esportiu, seu actual de l'equip de basquet professional d'Andorra (1987), i el camp d'esports (1981) que es convertirà en **Estadi Nacional** el 2014 gràcies a **RGA arquitectes associats** (**P. Riera i J. M. Gutiérrez**) i **Julià Call**. Els mateixos que unes dècades abans havien fet el **Complex sociocultural i esportiu del Pas de la Casa** i, el 1992, el **Centre Cultural i de Congressos Lauredià**, aquest cop amb **Fermí Ginjaume i Joan Casamayor** com a socis andorrans. La **Caixa Andorrana de Seguretat Social (CASS)** promou el concurs de l'illa d'habitatges de **Prada Casadet** (1982) que guanyaren el **Grup Taure** (**P. Aixàs, A. Dorca, J. L. Orobitg, A. Valdés, M. Valdés i J. M. Farré**) per davant de **Ricardo Bofill i Arturo López Mateos**, mentre que **STA** impulsa l'edifici **Nexus** a Santa Coloma de **Jordi Batlle** (2003) i **FEDA** l'ampliació de l'antiga **FHASA** de la mà d'**Aleix Dorca** (2002).

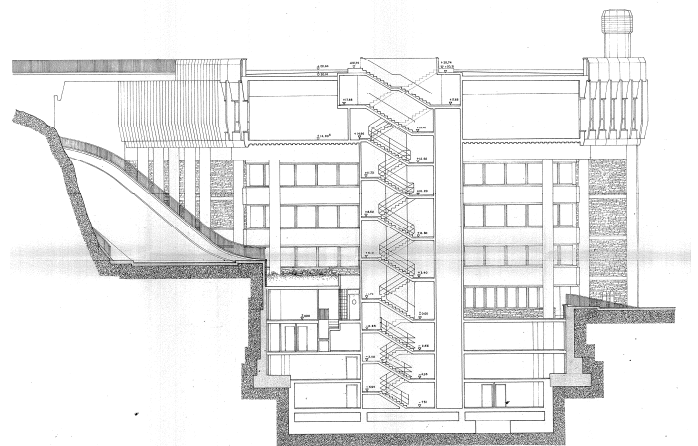

Fig.42. Fotografia de l'edifici administratiu de Govern E.Dilmé, 2020) i secció del mateix de l'arquitecte **Josep Puig Torné**. Font: Arxiu Ministeri d'Ordenament Territorial.

²⁸ "Francesc Mitjans a Andorra". www.enricdilme.com/ESCRITS.

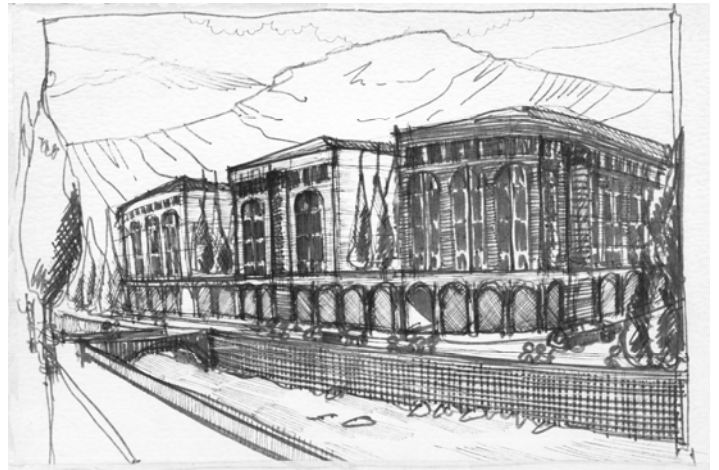
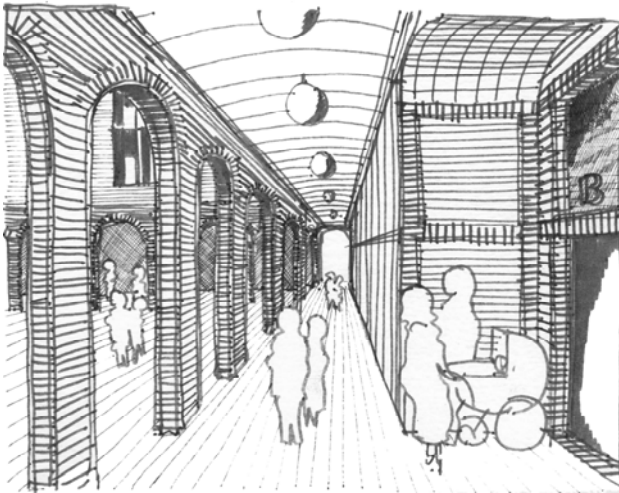

Fig.43. Perspectives pel concurs d'habitatges per la Caixa Andorrana de Seguretat Social, **R.Bofill** i **A.López Mateos**, 1981.

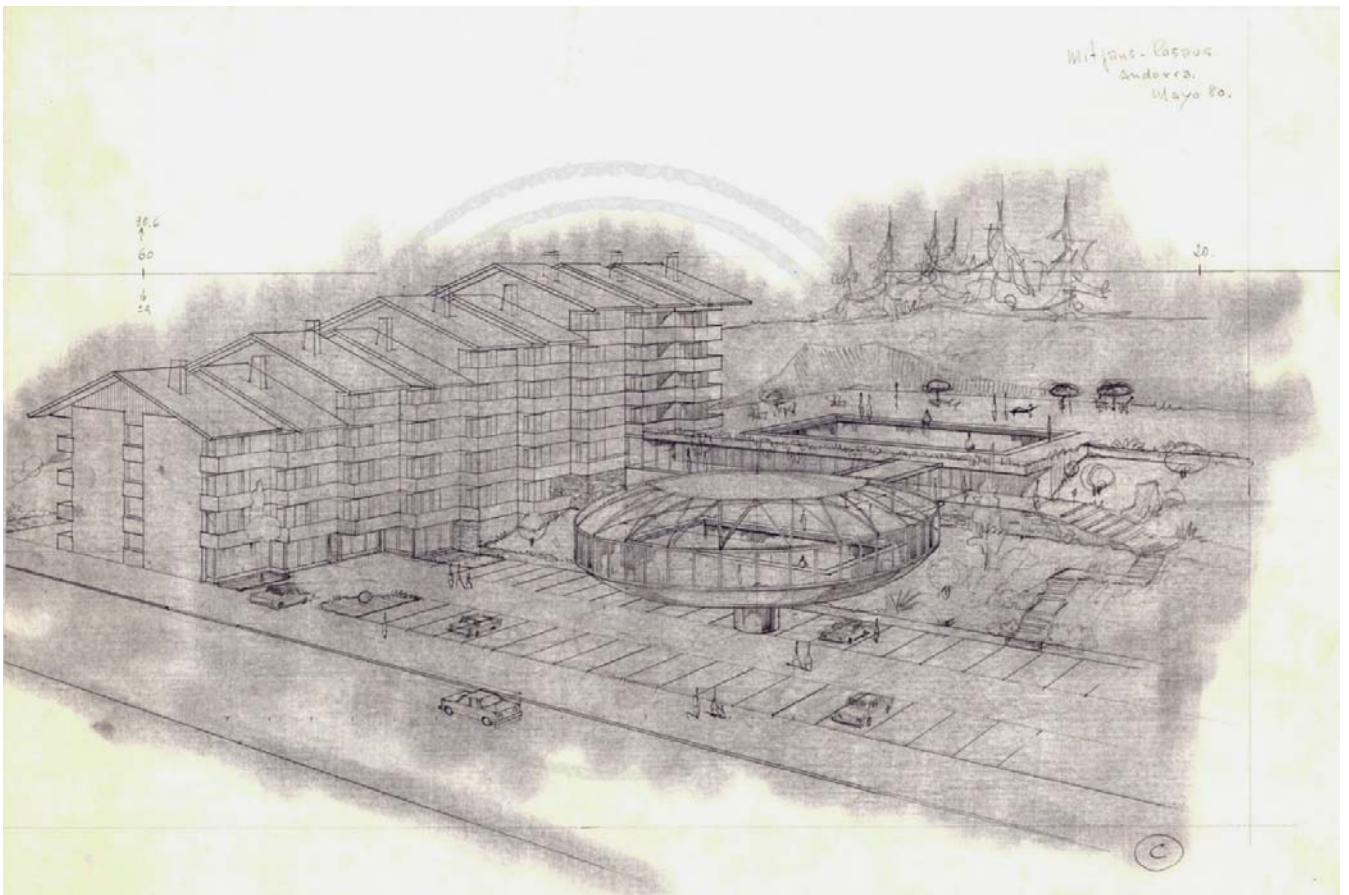

Fig.44 .Perspectiva del projecte per a complex hotelier a La Massana. **F.Mitjans**, 1980.

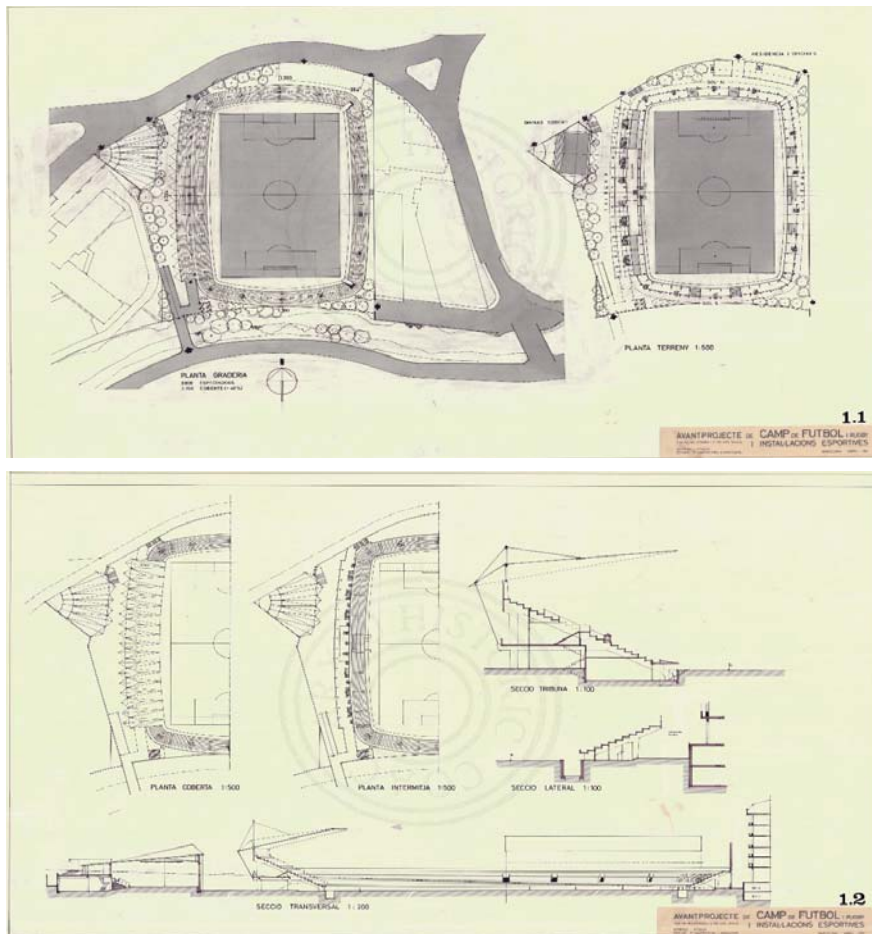

Fig.45 .Planta i seccions del complex esportiu a Andorra la Vella. **F.Mitjans**, 1981-85.

Els comuns no es quedaran enrere i, fins i tot, semblaven fer-se la competència. Així s'aixecaran a totes les parròquies noves seus comunals, centres esportius, centres culturals, parcs, cementiris... no sempre afortunats. Dels nous comuns cal destacar el d'Encamp de **Roberto Suso** (1991), el primer edifici amb mur cortina al país; la remodelació de l'edifici de **Xavier Pla** a la plaça major Ordino com a nou comú de **Pere Espuga** (2006); l'edifici comunal d'en **Pere Aixàs** a Andorra la Vella (1982) al que complementarà **Josep Adserà** amb unes noves dependències administratives (2014) i la casa comuna d'Escaldes-Engordany (1990), (remodelada exteriorment l'any 2019 per **Ivan Morante**, i de Sant Julià de Lòria (2002) d'**Alfons Valdés**, amb **Joan Casamayor** en el segon cas. Els centres esportius més remarcables serien el d'Ordino (1996) del despatx barceloní **MBM** (**J. Martorell**, **O. Bohigas**, **D. Mackay**, **L. Pau**), ampliat darrerament per **Xavier Orteu Arquitectes** (2021); el complex esportiu dels Serradells a Andorra la Vella de **Grup Taure** (1987) o el poliesportiu i estació d'autobusos al Prat Gran d'Escaldes-Engordany d'en **Pep Bonet** (2000). El Parc Central d'Andorra la Vella d'en **Daniel Gelabert** seria l'única obra d'inspiració deconstructivista al país.

Pel que fa a les necròpolis cal destacar les dues ampliacions d'Ordino. La primera una magnífica adaptació topogràfica de **Joan Rodón** i la segona una remarcable continuació d'en **Josep Anton Montaner** (2000) amb un original revestiment de pedra en escaquer que repeteix en l'aparcament d'autobusos, accessos i zona verda al Prat de Call (2005) i que recorda la base de l'**auditori Kursaal** a Sant Sebastià de **Rafael Moneo** (1999). Lligat amb els esports d'hivern govern aixecarà el Palau de Gel de Canillo d'**IPF enginyeria** (1988) i dels dominis esquiables els edificis de peu de pista al centre d'Encamp (1998) i de La Massana (2002) obres de **Ricard Mercadé** i **Aurora Fernández** conjuntament amb **Robert Albós** i **Robert Martí** en el primer cas i amb **Albert Vila** en el segon. Per la seva banda **Lluís Viu** i **Ciro Orobítg** projectaran una ampliació de la plataforma esquiable sobre el Valira d'Orient a Soldeu per les finals de la Copa del Món d'esquí alpí del 2019.

Per la seva banda les corporacions privades voldran apropar-se als centres de negoci de les ciutats europees, començant per les entitats bancàries, amb la seu central de **Mora Banc** a Andorra la Vella de **GCA arquitectes** amb **Andreu Terreros** (1998); l'edifici **Andbanc** a Escaldes-Engordany obra de **Roberto Suso** i **Fermí Ginjaume** (1994) o l'edifici **Quars** a la capital de **Patrick Genard** i **Joan Casamayor** (2007). El 1994 **Jean-Michel Rouls** bastirà el centre termo-lúdic de **Caldea** a Escaldes-Engordany, ampliat posteriorment amb l'**Inúu** (2013). Un complex aquàtic totalment de vidre d'aspecte mineral amb una torre de 80 m d'alçada que esdevindrà la construcció més alta del país. Els murs cortina continuaran emprant-se en edificis representatius alguns d'ells amb plans inclinats de gran dinamisme com l'edifici **The Embassy-Diamant** de **Xavier Orteu Arquitectes** a la capital (2019) o el geriàtric **La Salita** de **Marc Monegal** a Escaldes-Engordany (2015). **Monegal** ha fet d'aquestes geometries un segell personal com es pot veure en els centres d'ensenyament que ha bastit així com en el **Centre de Tecnificació** d'Ordino (2012) o el **Centre d'Art d'Andorra la Vella** (2022).

L'any 1988 es crea el **Col·legi Oficial d'Arquitectes d'Andorra (COAA)**²⁹ amb la voluntat de regular la professió i influir en el sector. En poc més de tres dècades s'ha passat dels 18 membres inicials als 178 actuals (xifres del 2021) dels quals 45 són dones. La feina del **COAA** no ha parat d'incrementar en els darrers anys col·laborant amb les administracions en temes com concursos, normatives, lleis... tasca que ha estat possible gràcies a la feina que des de l'entitat han desenvolupat **Izaskun Abella** i **Cíntia Beltran**. El 2022, per primera vegada, una degana, **Sònia Palau**, substitueix a una altra **Zaira Nadal**.

La **Constitució** de 1993 manarà vetllar per la utilització racional del sòl, la qualitat de vida i l'equilibri ecològic (article 31), pel dret a l'habitatge digne (article 33) i per la protecció del patrimoni (article 34) principis que es desenvoluparan en la **Llei d'accessibilitat** (1995), la **Llei d'Ordenació**

²⁹ "Tres dècades del COAA". www.enricdilme.com/ESCRITS.

del Territori i Urbanisme (2000), Llei del Patrimoni Cultural d'Andorra (2004)... Normes que implicaran una segona moratòria de la construcció mentre es redactaven cadascun dels set plans d'ordenació i urbanisme parroquials o es fixaven els entorns de protecció dels monuments. Els primers es van començar a aprovar a partir de l'any 2006 i ja estan en segones revisions mentre que els entorns avancen molt lentament.

- CANVI DE SEGLE. GLOBALITZACIÓ, CRISI CLIMÀTICA I PANDEMIA.

El creixement econòmic de finals de segle XX es dispara a l'inici del nou mil·lenni sobre la base d'un sector immobiliari imparable. L'optimisme mundial esperona a les administracions d'arreu a sumar-se a la festa a través d'edificis emblemàtics per major glòria dels governants. I en aquestes apareix a Bilbao el **Museu Guggenheim de Frank O. Gehry** (1997). Un monumental remolí de titani que transforma una deprimida zona industrial en un centre turístic d'abast universal. Tant era el que contenia. La imatge era el fi, la funció el de menys. L'arquitectura icònica enlluernava i totes les mirades es dirigeixen cap a l'artífex de tal miracle: l'arquitecte estrella. Moltes administracions van voler provar fortuna. Andorra, també. Així l'any 2005 el govern promou un concurs internacional fet a mida pels posseïdors del premi **Pritzker** i, més concretament, pel mag **Gehry**. Dos anys després s'anunciava que el futur **Museu de la Pau i la Identitat i Arxiu Nacional** aniria a càrrec del desitjat arquitecte americà que, a més, va ser guardonat en la primera, i única edició, dels **Premis Internacionals Carlemany**, dels que ell mateix era l'autor del trofeu. Tot seguit es va convocar un segon concurs, aquest cop pel **Museu d'Art d'Andorra** en el solar que ocupava l'edifici **STA** i la caserna de bombers. Es va convidar a cinc famosos despatxos: **Foster + Partners**, **Zaha Hadid**, **Jean Nouvel**, **Dominique Perrault** i, per descomptat, **Frank Gehry**. Tot apuntava que aquest tornaria a ser l'escollit, però un canvi de govern i els primers símptomes de crisi econòmica van parar els projectes. L'arquitecte disgustat va rescindir el contracte per la construcció del primer museu, va retornar el premi Carlemany, va exigir la devolució de tot el material que havia aportat i en va prohibir l'ús del guardó que havia dissenyat (Moix, 2010, 235-247). Tot plegat va quedar enregistrat en el deliciós documental **The Competition (2013)** d'**Àngel Borrego** on tothom queda retratat.

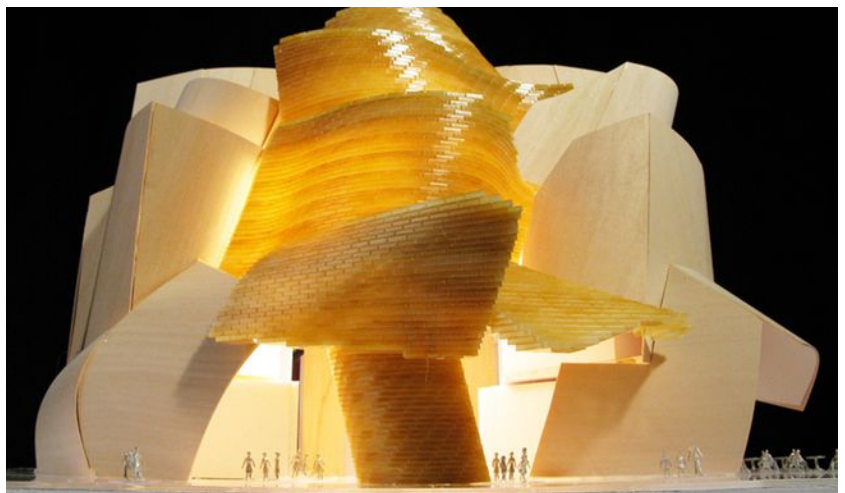

Figura 46. Foto de l'article El frustat projecte de Museu Nacional d'Andorra s'exposa a París, Diari Ara d'Andorra del 06/10/2004.

Encara hi va haver un darrer intent governamental per portar al país un despatx famós. Aquest cop va ser un dels favorits del **Príncep Carles d'Anglaterra**: el despatx **Fairfax & Sammons** que es presenta com *Classical & Tradicional Architects*. L'excusa va ser l'ampliació de la **Universitat d'Andorra** a través de la remodelació de la plaça major de Sant Julià de Lòria. La proposta dels anglosaxons va ser un repertori d'obeliscs, arcs de mig punt, encoixinats... ressons italians culminats per una torre que recordava el campanar de l'abadia de **Sant**

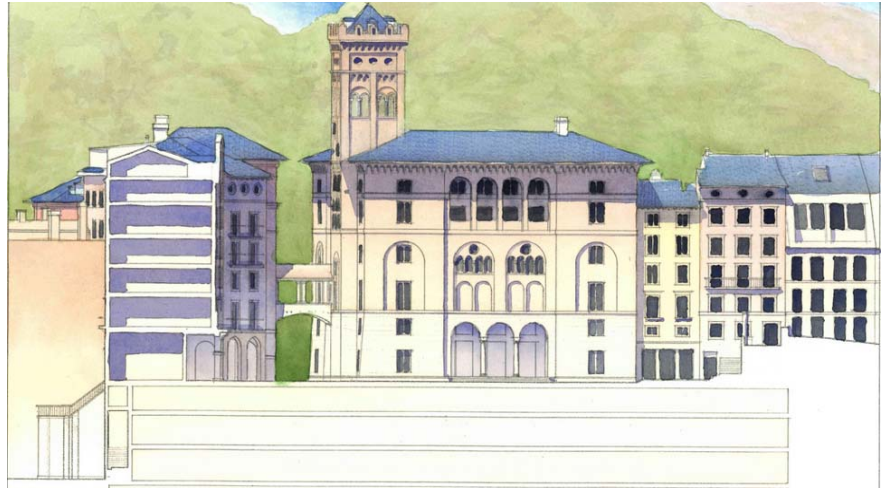

Figura 47. **Fairfax & Sammons**, 2006. Imatges estretes de la plana web dels arquitectes <https://fairfaxandsammons.com>.

Miquel de Cuixà i que feia la competència al cloquer de **Sant Julià i Sant Germà**. S'havia passat de l'avantguarda de **Frank Gehry** a la rereguarda de **Fairfax & Sammons** sense que tampoc aquest cop fructifiqués. En paral·lel el sector privat també van voler comptar amb arquitectes mediàtics com demostra el projecte de la **Querola** a Ordino de **Jean Nouvel**, amb la col·laboració de **Ribas & Ribas arquitectes** i **Jordi Sala** (en construcció), o la neonata planificació a la Margineda de **Foster + Partners** amb **Orobitg arquitectura** (2008).

Per la seva banda el **govern** planifica la xarxa viària a través del **Pla sectorial de carreteres generals** (2005) i el **Pla sectorial de noves infraestructures viàries** (2015) dels que deriven les variants d'Encamp, de Sant Julià o la prolongació de la carretera de l'obac a Andorra la Vella així com els **túnels d'Envalira** (2002), del **Pont Pla** (2006), el dels **Dos Valires** (2012) i el de la **Tàpia** (2013) o els ponts d'**Anyós** (2004), **París** (2005), **Madrid** (2006) i **Lisboa** (2012), obres elegants de **Carlos Fernández Casado**³⁰ amb la col·laboració de **Suport Enginyers Consultors S.A.** També es van vestir un munt de rotondes com la magnífica estructura sobre el riu al final de l'avinguda Fiter i Rossell d'Escaldes-Engordany (2013) del tàndem mencionat. La darrera obra d'aquesta societat ha estat la subtil passera **Rosa Ferrer** que uneix la plaça del Poble d'Andorra la Vella amb el centre històric de la capital (2020) just al costat de nou **Consell General** obra de **Pere Espuga** amb **Ramon Artigas** i **Ramon Sanabria** (2011). Aquest mateix arquitecte és l'autor d'altres edificis administratius com les noves dependències de Govern al **Prat del Rull** (2007) o la nova seu de la Justícia (2020), ambdues a Andorra la Vella. El 2006 s'inaugura el **Centre de Tractament Tèrmic de**

³⁰ "Carlos Fdez.Casado a Andorra".www.enricdilme.com/ESCRITS

Residus d'Andorra (CTRASA) a la Comella dirigit per **Guillem Delmas** i que ha permès la construcció d'una xarxa de calor a la capital. Els comuns van continuar amb la millora de la xarxa d'equipaments i així aixequen el **Centre Cultural de la Llacuna** a la capital, obra de **Jordi Batlle** (2004) i el **Complex Esportiu i Cultural al Prat del Roure** d'Escaldes-Engordany d'**Esther Pascal** (2011).

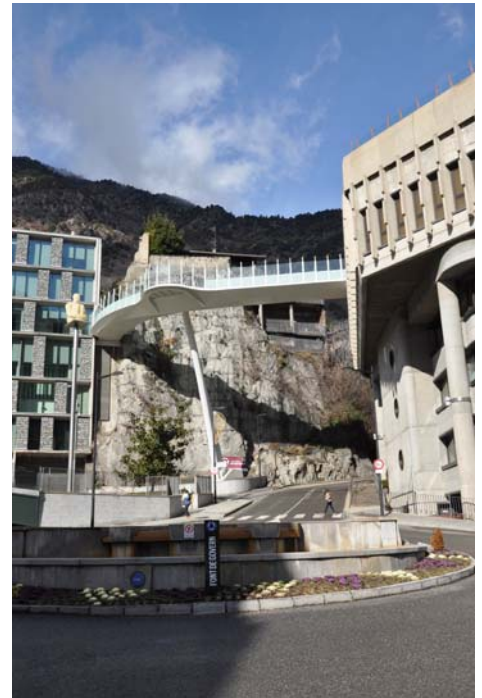

Figura 48. 2007-2012, Pont de Lisboa a la Massana (superior esquerra); 2009-2013, rotonda a l'avinguda Fiiter i Rossell a Escaldes-Engordany (inferior); 2018-2020, Passera Rosa Ferrer a Andorra la Vella (superior dreta). Fotografies dels dos primers de: Suport, S.L., del darrer Enric Dilmé, 2020.

Superada la crisi econòmica del final de la primera dècada del segle, torna a agafar embranzida la construcció fins a esdevenir el segon sector productiu del país després del tàndem turisme i comerç. La demanda ve esperonada per l'auge de les residències passives arran de l'homologació internacional de la fiscalitat andorrana. Els plans d'urbanisme comunals comencen a modificar els paràmetres de la ciutat densa per fer-la encara més atapeïda amb edificis d'alçada com en el cas del **Clot d'Emprivat** a Escaldes-Engordany sense, però, renunciar a la ciutat extensa, ans al contrari, proliferen noves urbanitzacions que fan augmentar els desplaçaments interns i els problemes de mobilitat. Per primera vegada des de mitjà segle XX s'inverteix la dinàmica residencial. Si a la dècada del 1970 quasi tres quartes parts de la població vivia en les valls centrals avui, no arriba a la meitat (Lluelles, 2021). Es desplaça l'epicentre comercial de la capital a Escaldes-Engordany amb el **centre Illa Carlemany de Pere Aixàs** i els germans **Robert i Esteve Terrades** (2009) com a reclam principal mentre es reforça l'oferta de grans magatzems al costat de les dues fronteres. Les noves promocions venen avalades per arquitectes forans com **Víctor Rahola**, **Rafael de La-Hoz**, **Mano Arquitectura**, **Llamazares-Pomés Arquitectura**, **Ricard Mercadé-Aurora Fernández arquitectes**, **Alonso & Balaguer arquitectes associats**, **Estudi Faas...** que treballen al país més o menys associats a despatxos locals. L'habitatge continua essent la tipologia estrella, amb exemples remarcables com l'edifici d'habitatges d'en **Jordi Cornella** a Escaldes-Engordany (2017) però, continua havent-hi escassetat d'habitatge de lloguer assequible. Ni tan sols conjunts socials com els de la Solana al Pas de la Casa d'en **Pere Espuga** (2006) o **Jovial** de **Jordi Batlle** (2010) a Andorra la Vella han apaivagat el problema.

Els comuns promouen operacions de millora de l'espai urbà amb augment de les zones de vianants i disminució del tràfic rodat com en les actuacions d'Andorra la Vella a l'**avinguda Riberaigua** de **Miquel Albós** i, posteriorment, de **Josep Adserà**; a la **Prada Ramon** de **Marc Monegal** o l'**avinguda Meritxell**, primer amb els frustrats projectes de **Miquel Albós**, seguit del d'**Enric Miralles i Benedetta Tagliabue** i, finalment, el liderat per **Enginesa**; la reforma de la **plaça de la Rotonda** de **Pere Cervós** i **Ricard de Deus** o l'enginyosa resolució de l'accessibilitat entre la zona de Tobira i l'avinguda Príncep Benlloch de **Jordi Vidal** (2018). Per la seva banda, Escaldes-Engordany converteix en carrer per vianants l'**avinguda Carlemany** de la mà de **Pau Iglesias i Jacint Gil** (2006) i els comuns de **Canillo** i **Encamp** reformen els nuclis antics amb acurats projectes de **Miquel Mercè** (2018).

La tasca de vindicació del patrimoni ha permès a Andorra formar part de la llista del **Patrimoni Mundial de la UNESCO** en la categoria de paisatge cultural per la **Vall del Madriu-Perafita-Claror** (2004) i també en la de béns immaterials en participar en la candidatura internacional de les **Falles del Pirineu** (2015) alhora que es treballa intensament per recuperar la tècnica tradicional de construcció en pedra seca tan important en el passat. Per contra, s'ensorrava sobtadament la torre de **Sant Vicenç d'Enclar**³¹ (2019), possiblement la construcció més antiga de les que restaven dempeus al país, i s'iniciaven les tasques de reconstrucció.

Figura 49. "Torre de Sant Vicenç d'Enclar, abans i després del col·lapse".
Fotografies: Enric Dilmé, 2003 i 2019.

La urgència climàtica per la qual travessa el planeta està obligant a canvis importats a tots els nivells. Replantejos al que cal sumar les lliçons que està deixant la pandèmia del coronavirus. En les decisions sobre urbanisme i arquitectura agafa força arreu el vessant temporal respecte l'espai (Francisco, 2015) i la necessitat d'apostar per la inclusió i la participació. Es cerca introduir la natura a les ciutats i als habitatges i flexibilitzar els espais, alhora que es fomenta la mobilitat compartida i elèctrica (Boeri, 2015). A casa nostra s'impulsa la reducció del consum energètic amb la rehabilitació del parc construït i la construcció d'edificis de baixa demanda on prenen rellevància conceptes com aïllament, barrera de vapor, estanqueïtat o ventilació controlada... En aquesta línia es va aprovar, el 2018, la **Llei d'impuls de la transició energètica i del canvi climàtic**, el **Pla sectorial d'infraestructures energètiques** -per reduir la dependència exterior i el consum d'energies fòssils- així com el **Pla sectorial d'infraestructures verdes**. Es basteixen edificis amb predomini de la fusta com el nou edifici de serveis del Coll de la Botella de **Xavier Orteu Arquitectes** (2017), el refugi de l'Illa d'**Altura Arquitectes** (2017), la sala d'exposicions dels frescos de Santa Coloma de **Jordi Batlle** (2017) o l'edifici Node, projecte guanyador del darrer concurs per l'edifici d'Andorra Telecom a Andorra la Vella de **Xavier Orteu Arquitectes** (2021). Aquest és un cas paradigmàtic del canvi d'orientació. L'antic solar de l'empresa de telecomunicacions havia viscut un primer concurs dirigit a qui se'ls demanava una icona mediàtica amb l'excusa del museu nacional. Un segon certamen,

³¹ "Sant Vicenç d'Enclar, l'ensorrament; Sant Vicenç d'Enclar, raons per la reconstrucció; Sant Vicenç d'Enclar, dos anys després". www.enricdilme.com/ESCRITS

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

aquest cop nacional, que encara cercava un edifici emblemàtic com a seu corporativa de la parapública i que va ser guanyat per Enric Mias, **Gerard Arias**, **Mario Blanco** i **Enric Mias** (2014) amb un espectacular oval de vidre que recordava la peça principal de la ciutat **BBVA d'Herzog & de Meuron** a Madrid (2015). I, finalment, una darrera convocatòria que ja no cercava un símbol sinó un edifici que donés resposta a les necessitats de l'empresa i fos amable amb el medi-ambient.

La tercera dècada del segle manté un fort impuls constructiu centrat en l'habitatge per invertir mentre es disparen els costos de l'energia i dels materials alhora que una guerra a Europa fa témer una brusca desacceleració econòmica. Les administracions continuen cercant reclams turístics amb propostes que fins i tot urbanitzen encara més l'espai natural. Què ens espera? Quina arquitectura es bastirà? Veurem!

ENRIC DILMÉ
dr. arquitecte

T. +376 869 558 • www.enricdilme.com

- BIBLIOGRAFIA.

Bohigas, 1969

Bohigas, O., "Una posible 'Escuela de Arquitectura'", Revista Arquitectura, Barcelona, 1969.

Boeri, 2021

Boeri, S., 9 ideas for the future of cities, TEDxFondationBraillardArchitectes, 18 de maig 2021.

Camiade, 2001

Camiade, M., La casa en la Comunitat Andorrana, del S. XVII al S. XIX, Solidaritats i estratègies d'aliances i de poder, Editorial Andorrana, Andorra la Vella, 2001.

Comas, Pujades, 1997

Comas, D., Pujadas, J. J., Andorra, un país de frontera. Estudi etnogràfic desl canvis econòmics, socials i culturals, Arxiu Etnogràfic d'Andorra nº 1, Ed. Alta Fulla, Barcelona, 1997.

Canturri, 1991

Canturri, P., Els colomers i palomers andorrans. Ed. Associació de Velles Cases Andorranes, Andorra la Vella, 1991.

Dilmé-Orteu,

Dillmé, E.; Orteu, X., Mig segle d'arquitectura andorrana. El réflex del Moviment Modern a Andorra: 1950-2000. Els antecedents, els exemples i l'evolució posterior, 200..., www.enricdilme.com

Fernández-Galiano, 2021

Fernández-Galiano, L., La vida entre paréntesis, Una crónica del 2020, Arquitectura Viva SL, Madrid, 2021.

Francisco, 2015

Francisco, Carta encíclica Laudato si' del Santo Padre Francisco sobre el cuidado de la casa común, Librería editrice vaticana, città del Vaticano, 20015.

Heidegger, 2015

Heidegger, M., Construir, habitar, pensar (Bauen, wohnen, denken), Oficina de arte i ediciones, Madrid, 2015.

Lacuesta, 2005a

Lacuesta, R., "El procés de renovació de l'arquitectura andorrana (segles XIX i XX)", Revista de Catalunya núm. 209, setembre 2005.

Lacuesta, 2005b

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

Lacuesta, R., "Arquitectura d'autor a Andorra: 1860-1960", Història d'Andorra de la prehistòria a l'edat contemporània dirigida per E. Balaguer i coordinada per S. Vela, Edicions 62, Barcelona, 2005.

Lluelles, 1991

Lluelles, M. J., La transformació econòmica d'Andorra, L'Avanç, Col·lecció Clio, nº 11, Barcelona, 1991.

Lluelles, 2004

Lluelles, M. J., El segle XX, la modernitat d'Andorra, Pagés editors, Lleida-Andorra, 2004.

Lluelles, 2012

Lluelles, M., Ll., "Andorra, ciutat-Estat", diari d'Andorra, 27.07.2021.

De la Parte, Mas, 2000.

De la Parte, I., Mas, D., La casa a Andorra. Dues històries de família, Arxiu d'Etnologia d'Andorra, Monografies, nº 3, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 2000.

Mas, 1989

Mas, D., La casa andorrana tradicional, Conselleria d'Educació i Cultura, Andorra la Vella, 1989.

Mas, 1991

Mas, D., Oficis i indústries d'Andorra, Arxiu d'Etnologia d'Andorra, Monografies, nº 2, Editorial Alta Fulla, Barcelona, 1991.

Moix, 2010

Moix, Ll., Arquitectura Milagrosa, Barcelona, Editorial Anagrama, 2010.

Perich, 1994

Perich, J., Casa Rull de Sispony, Andorra. Iconografía i Genealogía, Andorra la Vella, 1994.

Puigvert, 2019

Puigvert, J. M. "La arquitectura industrial i religiosa de Josep Danés a Andorra. Dos exemples d'arquitectura del granit", 33è cicle de conferències. Recull 2017, Societat Andorrana de Ciències, Andorra la Vella, 2019.

Rahm, 2021

Rahm, P, Escritos climáticos, Puente editores, Barcelona, 2021.

arquitectura andorrana darrer segle i mig 1870 - 2020

Riezu, 2022

Riezu, M.D., Agua y jabón. Apuntes sobre elegancia involuntaria, Barcelona, 2022.

Roigé, Estrada, Beltran, 2011

Roigé, X., Estrada, F., Beltran, O., Costums i usos, en La casa al Pirineu. Evolució, arquitectura i restauració, Bru edicions, Figueres 2011.

Ros, 2005

F. Ros, "El poblament a Andorra", Història d'Andorra, Edicions 62, Barcelona, 2005.

Sanllehy, Bringué, Mikes, 2011

Sanllehy, M. À., Bringué, J. M., Mikes, T., Evolució històrica, en La casa al Pirineu. Evolució, arquitectura i restauració, Bru edicions, Figueres 2011.

Sennett, 2019

Sennett, R., Construir i habitar. Ètica per a la ciutat, Arcadia Editorial, Barcelona, 2019.

Sloterdijk, 2020

Sloterdijk, P., El Imperativo estético, Ediciones AKAL S. A., Madrid, 2020